

e-ISSN: 2148-0494

Dergiabant

Cilt/Volume: 10, Sayı/Issue: 2
(Kasım/November 2022)

Alman Oryantalizminde Temel Kıraat Problemlerine Yaklaşımlar: *Geschichte des Qorâns* Örneği

**Approaches to Basic Recitation Problems in German Orientalism:
The Example of *Geschichte des Qorâns***

Müslüm Yıldırım

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı

Dr., Presidency of Religious Affairs
Ankara/Turkey

m_yildirim295@hotmail.com
orcid.org/0000-0001-9316-1097

Makale Bilgisi

Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 02 Temmuz 2022

Date Received: 02 July 2022

Kabul Tarihi: 03 Kasım 2022

Date Accepted: 03 November 2022

Yayın Tarihi: 30 Kasım 2022

Date Published: 30 November 2022

Yayın Sezonu: Güz

Publication Season: Autumn

<https://doi.org/10.33931/dergiabant.1139655>

İntihal/Plagiarism

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
This article was scanned with a special software and no plagiarism was detected.

Atıf/Cite as

Yıldırım, Müslüm. "Alman Oryantalizminde Temel Kıraat Problemlerine Yaklaşımlar: *Geschichte des Qorâns* Örneği". *Dergiabant* 10/2 (Kasım 2022), 514-540.
<https://doi.org/10.33931/dergiabant.1139655>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Bolu,
14030 Turkey. All rights reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant>

Alman Oryantalizmde Temel Kıraat Problemlerine Yaklaşımlar:

Geschichte des Qorâns Örneği*

Öz

Bu makalede ünlü şarkiyatçı Theodor Nöldeke (1836-1930) tarafından ilk olarak 1860 yılında Almanca olarak kaleme alınan ve daha sonraki yıllarda farklı yazarlar tarafından genişletilerek yeni baskısı gerçekleştirilen *Geschichte des Qorâns*'ın (Kur'an Tarihi) temel kıraat problemlerine yaklaşımlarına yer verilmiştir. Burada zikredeceğimiz yaklaşımlar, başta Nöldeke olmak üzere özellikle kıraatler konusunda kitaba önemli katkılar sunan Gotthelf Bergsträßer'e (1886-1933) ait yaklaşımlar olacaktır. Onun temel kıraat problemleri hakkındaki yaklaşımlarına geçmeden önce, Alman dilinde kıraatler konusunda yapılan bazı çalışmalara tarafımızdan yer verilmiştir. Söz konusu çalışmalar içerisinde önem açısından *Geschichte des Qorâns*'ın yeri tartışılmazdır. Özellikle kıraatler konusunda önemli çalışmalara imza atan Bergsträßer'in *Geschichte des Qorâns*'a katkıları göz önünde bulundurulduğunda kitabın değeri bir kat daha artmaktadır. Dolayısıyla *Geschichte des Qorâns*'ın kıraat konusuna yaklaşımı ve bu konuda söyledikleri önem arz etmektedir. Makalede, *Geschichte des Qorâns*'ın temel kıraat problemlerine yaklaşımları olarak, başta kıraat-resm ilişkisi bağlamında bir kıraatin resmü'l-mushafa uygun olması meselesi üzerinde durulmuş, ayrıca kıraat-gramer ilişkisi bakımından da kıraatin Arapça gramere muvafakat etmesi konusu ele alınmıştır. Makalede sahih sened ilkesi detaylı bir şekilde ele alındığı gibi "icmâ"/"âmme" prensibi ve "ihtiyâr" kavramı üzerinde de durulmuştur. Son olarak kıraatlerin birleştirilmesi/standardizasyonu konusu işlenmiş ve kitabın kıraat problemlerine yaklaşımları hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, *Geschichte des Qorâns* (Kur'an Tarihi), Nöldeke, Bergsträßer, Kıraat, Âmme, İhtiyâr.

Approaches to Basic Recitation Problems in German Orientalism:

The Example of *Geschichte des Qorâns**

Abstract

In this article, the issue of approaches to basic recitation problems according to *Geschichte des Qorâns* (The History of the Qur'an), which was first written by Theodor Nöldeke (1836-1930) in German in 1860 and later expanded and reprinted by different authors, is discussed. The approaches we will mention here will be those of Nöldeke and Gotthelf Bergsträßer (1886-1933) who made important contributions to the book and especially regarding recitations. Before moving on to his approaches to basic recitation problems, we have included some studies on recitations in the German language. The place of *Geschichte des Qorâns* is indisputable in terms of importance among these studies. Considering Bergsträßer's contributions to *Geschichte des Qorâns*, who has made important studies on recitations, the value of the book increases even more. Therefore, *Geschichte des Qorâns* approach to the subject of recitation and what this book says about it is important. In the article, the approach of *Geschichte des Qorâns* to the basic recitation problems, especially the issue of the compatibility of a recitation with the rasm al-mushaf in the context of the recitation-picture relationship, and also the issue of the recitation agreeing with the Arabic grammar in terms of the recitation-grammar relationship is discussed. In the article, the

* Bu çalışma Prof. Dr. Muhsin Demirci danışmanlığında 27. 06. 2019 tarihinde tamamladığımız *Theodor Nöldeke'nin Kur'an'a Yaklaşımı 'Geschichte des Qorâns' Örneği* başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

* This article is extracted from my doctorate dissertation entitled *Theodor Nöldeke's Approach to the Qur'an 'Geschichte des Qorâns' Example*, supervised by Prof. Dr. Muhsin Demirci, Ph. D. Dissertation, Marmara University, İstanbul/Türkiye, 27. 06. 2019.

principle of authentic saned is discussed in detail, as well as the principle of “ijmā” / “āmma” and the concept of “ikhtiyār”. Finally, the subject of unification/standardization of recitations was discussed and a general evaluation was made about the approach of the book to the problems of recitation.

Keywords: Tafsir, Geschichte des Qorāns (The History of the Qur’ān), Nöldeke, Bergsträßer, Qirā’a, ‘Āmma/Majority, Ikhtiyār.

Giriş

Genel olarak Batı dünyasında özelde ise Almanya’da Kur’an üzerine pek çok araştırmanın yapıldığı bilinen bir husustur. Söz konusu araştırmalardan bazılarının kıraatler konusundaki çalışmalar oldukları görülür.¹ Kanaatimizce kıraatler konusundaki en önemli çalışma, Theodor Nöldeke (ö. 1930) tarafından ilk olarak 1860 yılında kaleme alınan ve daha sonraki yıllarda farklı yazarların katkılarıyla tamamlanarak üç cilt halinde yayınlanan *Geschichte des Qorans* (Leipzig: Dieterich’sche Verlagsbuchhandlung, 1909-1919-1938) adlı çalışmadır. *Geschichte des Qorans*’ın etkisini bu gün bile yapılan çalışmalarda görmek mümkündür.² Nöldeke, söz konusu çalışmasında Kur’an tarihini incelerken kıraatler konusuna da hatırı sayılır bir şekilde yer ayırmıştır. Burada şunu da hemen ifade edelim ki, gerek Gotthelf Bergsträßer (ö. 1933) gerekse Otto Pretzl (ö. 1941), *Geschichte des Qorans*’ın ikinci baskısında, özellikle de kıraat konusunda üçüncü cilde önemli katkılar sunmuşlardır. Kıraat alanında önemli te’lif ve neşir çalışmaları yapan her iki yazarın bu alandaki çalışmalara öncülük ettiklerini de ayrıca belirtmekte fayda vardır.

Makalede yer vereceğimiz yaklaşımlar yanında Kur’an ve kıraatlerin ta’limi, kurra ve kıraatler, ilk dönem kâripleri, tarihsel gelişimi, yedi, on ve on dördü kıraat sistemi, sahih kıraatlerin genel özellikleri ve ihtilâf noktaları gibi pek çok konu *Geschichte des Qorans*’da detaylı bir şekilde ayrıca ele alınmıştır. *Geschichte des Qorans*’da kıraat edebiyatı hakkında da önemli bilgilere yer verilmiştir. Bu bağlamda ilk dönem kıraat edebiyatı, sahih kıraat literatürünün ortaya çıkışı, klasik yedili sistemin gelişmesi ve genişlemesi, şaz ve müfred kıraatler konusunda yapılan çalışmalar, tecvîd, vakf, âyet sayıları ve resmü’l-mushaf hakkında yazılan eserler ve kıraat ilminin kaynağı olarak bazı tefsir kitapları gibi başlıklara kitapta yer verilmiştir.

1. Alman Dilinde Kıraatler Üzerine Yapılan Bazı Çalışmalar

Başta Nöldeke olmak üzere onun ekolüne mensup olan Bergsträßer ve Pretzl Almanca’da kıraatler konusunda önemli çalışmalara imza atarak bu alanda öncülük yapan şahsiyetler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Alman dilinde kıraatler konusunda yapılan çalışmalara baktığımızda Friedrich Theodor Rink’in (ö. 1821) Nöldeke’den önce konuya dikkat çekenlerden biri olduğu görülmektedir. Rink, *Fundgruben des Orients* dergisinde (1 [1809], s. 129-143), “Was Steht von der Kritik für den Koran zu Erwarten? (Kur’an

¹ Alman dilinde yapılan çalışmalar hakkında bk. Fuat Sezgin, *Bibliographie der Deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde* (Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, 1990-1995), 2/271-328.

² *Geschichte des Qorāns*’ın ilim dünyasındaki etkisi hakkında bk. Müslüm Yıldırım, *Theodor Nöldeke’nin Kur’ân’a Yaklaşımı “Geschichte des Qorāns” Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 21-24.

Kritiğinden Ne Beklenir?") adlı bir makale yazmıştır. Rink'ten sonra Nöldeke, *Geschichte des Qorans* adlı çalışmasını yapmıştır. Burada şunu da hemen belirtelim ki Rink'in makalesi *Geschichte des Qorâns*'da referans gösterilmemektedir.

Alman dilinde kıraatler konusunda önemli çalışmalara imza atan şahsiyetlerden biri de Gotthelf Bergsträsser'dir. *Geschichte des Qorans*'a (1926-29) yaptığı katkılar başta olmak üzere, "Die Koranlesung des Hasan von Basra" (Hasan-ı Basrî Kıraati), (*Islamica*, 2 [1926], s. 11-57) ve "Koranlesung in Kairo" (Kahire'de Kıraat) (*Der Islam*, 20 [1932], s. 1-42; 21 [1933], s. 110-140), gibi telif çalışmalarının yanısıra Bergsträsser, önemli neşir çalışmalarına da imza atmıştır. Bu bağlamda İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) *el-Muhteseb* adlı eserinden bazı bölümleri *Nichtkanonische Koranlesarten im Muhtasab des Ibn Ginnî* (İbn Cinnî'nin Muhteseb'inde Şaz Kıraatler) (Münih 1933) adıyla Latin harfleriyle yayınlamıştır.

Bergsträsser, İbn Hâleveyh'in (ö. 370/980) *Muhtasar fi şevâzzi'l-Kur'ân* adlı eserini *Ibn Hâlawaih's Sammlung Nichtkanonischer Koranlesarten, Muhtasar fi şevâzzi'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedi'*, (Kahire 1934),³ adıyla neşrettiği gibi İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) *Ğâyetü'n-nihâye* adlı eserini de *Kitâb Ğâyat an-Nihâye fi Tabakât al-Qurrâ, Das Biographische Lexikon der Koranlehrer*, I-III (Kahire, Leipzig 1933-1937), adıyla neşretmiştir. Her ne kadar *Ğâyetü'n-nihâye*'nin neşri Bergsträsser tarafından başlatılmış olsa da onun ani ölümü üzerine eserin ikinci ciltten itibaren neşri Otto Pretzl gerçekleştirmiştir. Pretzl, ayrıca kitap için ayrıntılı bir fihrist de hazırlamıştır.

Türkiye'de bulunduğu sırada Sultan Selim Camii İmamı Varnalızâde Reisülkurrâ Hafız Ahmed Hamdi Efendi'den (ö. 1959) dersler alan Otto Pretzl, *Geschichte des Qorans*'a (1938) yaptığı katkılar yanında *Islamica* adlı dergide kaynaklarını ve usûlünü ele aldığı kıraat ilmi hakkında "Die Wissenschaft Der Koranlesung ('İlm Al-Qirâ'a) Ihre Literarischen Quellen Und Ihre Aussprachegrundlagen (Usûl)" (*Islamica*, 5 [1933/1934], s. 1-47; s. 230-246; s. 290-331), başlıklı geniş üç makale yazmıştır.⁴

Kıraatler konusunda Bergsträsser gibi neşir çalışmaları da yapan Pretzl, Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *el-Mukni'* adlı eserini yine Dâni'ye ait *Kitâbu'n-Nakt* ile birlikte *Kitâb al-Muqni fi Rasm Masahif al-Amsâr maa Kitâb an-Naqt -Ortographie und Punktierung des Korans-* (İstanbul 1932) adıyla yayınladığı gibi, Dâni'nin *et-Taysîr* isimli eserini de *Kitâb at-Taysîr fi'l-qirâât as-sab -Das Lehrbuch der sieben Koranlesungen- Amr Utmân ibn Saîd ad-Dânî*, (İstanbul 1930) adıyla neşretmiştir. Gerek Bergsträsser'in gerekse Pretzl'in Kur'an üzerine yapmış oldukları başka çalışmaları da bulunmaktadır.

Nöldeke çizgisini takip eden diğer bir isim olan Edmund Beck (ö. 1991), kıraat araştırmalarına yeniden bir canlılık kazandırmaya çalışmış ve bu çerçevede *Orientalia* dergisinde seri makaleler neşretmiştir. Beck'in toplam iki yüz yetmiş beş sayfa tutan makalelerini şöyle sıralamak mümkündür. Beck, ikinci asırda kıraatte Arapça, sahîh sened

³ Arthur Jeffery, "Marginalia to Bergsträsser's Edition of Ibn Hâlawaih", *Islamica* 8 (1938), 130-155, adlı bir çalışma yapmıştır.

⁴ Söz konusu makaleler, Fuad Sezgin tarafından *Beiträge zur Erschließung der Arabischen Handschriften in Istanbul und Anatolian* (Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, 1986), 3/133-238, adlı çalışmanın içerisinde yeniden yayınlanmıştır.

ve âmme kavramlarını konu edindiği “Arabiyya, Sunna und ‘Âmma in der Koranlesung des Zweiten Jahrhunderts”, (*Orientalia* XV [1946], s. 180-224), adlı makalesi başta olmak üzere, farklı şehirlere gönderilen mushafların varyantlarını işlediği “Die Kodizesvarianten der Amsâr”, (*Orientalia* XVI [1947], s. 353-376); ilk iki asırda Kûfe kıraatlerini işlediği “Studien zur Geschichte der Kufischen Koranlesung in den Beiden Ersten Jahrhunderten I-II”, (*Orientalia* XVII [1948], s. 326-355; XIX [1950], s. 328-350 ve “Studien zur Geschichte der Kufischen Koranlesung in den Ersten Zwei Jahrhunderten III-IV” (*Orientalia* XX [1951], s. 316-328; 22 [1953], 59-78) adlı çalışması; yine ikinci asırdaki kıraatlerde Hz. Osman kodeksini ele aldığı “Der Utmânische Kodex in der Koranlesung des Zweiten Jahrhunderts”, (*Orientalia* XXIII [1954], 355-373) adlı makalesi; Ferrâ’nın yanında Hz. Osman varyantları dışındaki rivâyetlerin güvenilirliği konusunu işlediği “Die Zuverlässigkeit der Überlieferung von Ausser Utmânischen Varianten bei al-Farrâ”, (*Orientalia* XXIII [1954], s. 412-435) ve Ferrâ’nın yer verdiği İbn Mes’ûd varyantlarını ele aldığı “Die b. Mas’ud Varianten bei al-Farrâ”, (*Orientalia* XXV [1956], s. 353-383; 28 [1959], s. 186-205, 230-256), isimli makalelerini saymak mümkündür.

Almanca’da kıraatler konusunda çalışma yapanlardan birisi de Pretzl’in öğrencisi Anton Spitaler’dir. (ö. 2003) Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’ın (ö. 224/838) *Fezâilü’l-Kur’ân* adlı eserinden bir bölümü “Ein Kapitel aus den Fadâ’il al-Qur’ân von Abû Ubaid al-Qasim ibn Sallâm”, *Documenta Islamica Inedita*, (Berlin 1932), s. 1-24, adıyla neşreden Spitaler’in, şâz kıraatler ve Arapça dilbilimi için ifade ettikleri anlam, diye tercüme edebileceğimiz ve oryantalistler kongresine sunduğu “Die Nichtkanonischen Koranlesarten und ihre Bedeutung für die Arabische Sprachwissenschaft” (Louvain 1940), s. 314-315, adlı bir çalışması daha bulunmaktadır. Spitaler’in çalışması, Rudi Paret (ö. 1983) tarafından yeniden yayınlanmıştır. *Der Koran*, (Darmstadt 1975), s. 413-414.

Yaptığı çalışmalarda kıraatler konusuna da yer veren Paret, metin kritiği açısından kullanılabilir durumdaki Kur’an varyantları anlamına gelen “Textkritisch Verwertbare Koranvarianten”, *Islamwissenschaftliche Abhandlungen Fritz Meier zum 60. Geburtstag*, (Wiesbaden 1974), 198-204, adlı bir çalışma yapmıştır. Fuat Sezgin (ö. 2018) Almanca kaleme aldığı *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (Leiden 1967), 3-49, adlı Arapça yazmalar tarihini konu edindiği eserinde Kur’an ilimleri “Qur’ânwissenschaften” başlığı altında kıraatler konusuna da yer vermektedir. Son olarak, kıraatler konusunu ele alanlardan birisi de Ignaz Goldziher’dir (ö. 1921). Almanca kaleme aldığı *Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung*, (Leiden 1920), s. 1-54, adlı kitabında kıraatler konusuna yer vermektedir ki, söz konusu çalışmasında *Geschichte des Qorâns*’ın etkisi hemen göze çarpmaktadır.

2. Literatür Değerlendirmesi

Geschichte des Qorâns’da “Die Lesung” (kıraat)⁵ ana başlığı altında pek çok konuya yer veren Bergsträßer, temel kıraat problemlerine geçmeden önce konunun kaynakları hakkında bilgiler sunmaktadır. Kıraat ve tefsir kitaplarının en azından Ebû Ca’fer

⁵ Theodor Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns* (Leipzig: Dieterich’sche Verlagsbuchhandlung, 1909-1919-1938), 1/116 vd.

Muhammed b. Cerîr et-Taberî'den (ö. 310/923) bu yana kıraatin temel meseleleri hakkında araştırmalar içerdiğini söyleyen yazar, Ferrâ'nın (ö. 207/822) eserlerinde henüz böyle bir durumun söz konusu olmadığını da ayrıca ifade etmektedir.⁶

Yazar, kıraatler konusunda en önemli kaynağın İbnü'l-Cezerî'ye ait *en-Neşr fî'l-kırâati'l-aşr* adlı eserin mukaddimesi olduğunu belirtmektedir.⁷ *Neşr*, tarihsel araştırma için eski aynı zamanda son derece değerli kaynaklardan beslenen iktibaslardan meydana gelen büyük bir birikim sunmaktadır. İbnü'l-Cezerî, konuyu daha önce *Müncidü'l-mukriîn ve mürşidü't-tâlibîn* adlı eserinde ele almıştır.⁸ *Müncidü'l-mukriîn*'in konularına özet olarak yer veren yazar, İbnü'l-Cezerî'nin amacının salt akademik olmadığını belirttiğinden sonra onun gerek *Müncid*'te gerekse *Neşr*'de üç ile yedi kıraatin arasını eşitlemek⁹ için çaba harcadığını ve çoğu zaman çalışmasından akademik donukluğu uzaklaştırmanın da bu olduğunu söylemektedir. *Müncidü'l-mukriîn*, Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) kaleme aldığı bir kitaba işaret etmektedir ki kitabın tam adı *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ ulûm teteallaku bi'l-Kitâbi'l-Azîz*'dir.¹⁰

İbnü'l-Cezerî, *el-Mürşidü'l-vecîz*'den yararlandığı gibi¹¹ ileri derecede faydalandığı ve kendi türünde en eski kitaplardan birisi de *el-İbâne an meâni'l-kırâât* adlı eserdir ki Mekkî b. Ebî Tâlib'e (ö. 437/1045) aittir. *İbâne*'nin konuları *Neşr*'in mukaddimesinde ele alınan konulardan azdır. Fakat buna rağmen *İbâne*, eski olmasından ötürü konunun en önemli ikinci kaynağı olmaya devam etmektedir. Diğer taraftan Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserindeki önemli bölümlerin¹² tek olmasa da temel kaynağı yazarımıza göre, İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr fî'l-kırâati'l-aşr* adlı eseridir.¹³

Geschichte des Qorâns'da biraz önce zikrettiğimiz kaynaklar yanında İbn Cinnî'nin *el-Muhtesab*, Abdurrahmân b. Abdülmecîd el-İskenderi es-Safrâvî'nin (ö. 636/1238) *et-Takrîb ve'l-beyân fî ma'rifeti şevâzzi'l-Kur'ân*, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr ala't-tabakâti ve'l-a'sâr*, Dimyâtî'nin (ö. 1117/1705) *İthâfû fuzalâi'l-beşer ve Sefâkusî'nin* (ö. 1118/1707) *Gaysü'n-nef'* adlı eseri de referans gösterilmektedir.

⁶ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/116. Bununla birlikte Ferrâ'nın kıraatler için önemli bir kaynak olduğunu ayrıca belirtmekte fayda vardır.

⁷ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-kırâati'l-aşr*, thk. Muhammed Ahmed Duhman (Dımaşk: Matbaatü't-Tevfik, 1345), 1/1-53.

⁸ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/117. *Geschichte des Qorâns*'da *Müncid*'in Ragıb Paşa Kütüphanesi, 14 nr.da kayıtlı nüshası referans gösterildiği gibi Kahire (1350/1932) baskısı da kaynak olarak gösterilmektedir.

⁹ İbnü'l-Cezerî'nin, yazarın da ifade ettiği üzere, "üç ile yedi kıraatin arasını eşitlemek" istemesi, sahih kıraatlerin aşereden oluştuğuna olan inancından dolayı idi. Öğretim programlarında seb'anın yerini aşerenin almasını yani yedi kıraate üç kıraatin eklenmesini amaçlayan İbnü'l-Cezerî, kaleme aldığı eserlerde yedi kıraate üç kıraati ekleyerek kıraat-i seb'a anlayışına alternatif bir program ortaya koymaya çalışmıştır. Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/553.

¹⁰ Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddin Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ ulûm teteallaku bi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Tayyar Altıkulaç (Ankara: TDV Yayınları, 1406/1986)

¹¹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/117.

¹² Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 1/53-67, 76-86, 93-109.

¹³ Nöldeke v. dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3/118.

Geschichte des Qorâns'da kıraatlerin kaynağı olarak bazı tefsir kitapları da referans gösterilmiştir. Bu bağlamda Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân*, Taberî'nin *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf* ve Nisâbü'rî'nin (ö. 730/1329) *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân* adlı tefsirini saymak mümkündür.¹⁴ Adı geçen kaynaklar yanında Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*, İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030) *Tecâribü'l-ümem ve teâkibü'l-himem*, İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 577/1181) *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*, Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1299) *Mu'cemü'l-üdebâ (İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284) *el-İntisâf fî mâ tadammanehü'l-Keşşâf mine'l-îtizâl* ve İbnü'l-Cezerî'nin *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ* adlı eseri de kitabın referansları arasında sayılabilir.

Geschichte des Qorans'ın Batılı kaynaklarına gelince, Ignaz Goldziher'in (ö. 1921) *Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung ve Muhammedanische Studien* adlı iki çalışması yanında Carl Brockelmann'ın (ö. 1956) *Geschichte der Arabischen Litteratur* adlı eserini saymak mümkündür. Kitabın diğer bir kaynağı ise Adam Mez'in (ö. 1917) *Die Renaissance des Islams*'dır.¹⁵

Bilindiği üzere, *Geschichte des Qorâns*'ın tamamlanma süreci yaklaşık olarak bir asırda olmuştur. Bu süreç içerisinde kitaba katkıda bulunan yazarlar, kitaba yeni konular ekledikleri gibi ulaşabildikleri yeni kaynakları da referans göstermişlerdir. Binaenaleyh her yazar kendi zamanında ulaşabildiği ilgili kaynakları kitapta referans göstermiştir. Kitabın kaynaklarını değerlendirirken ilk basım tarihi olan 1860 ile son basım tarihi olan 1938 tarihleri arasındaki zaman dilimini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Örneğin, kitabın *Geschichte des Qorâns*'ın 1860 yılındaki ilk baskısında Taberî'nin henüz gün yüzüne çıkmayan tefsiri kaynak gösterilmezken ikinci baskıda referans gösterilmiştir. Zira günümüzde bile hala gün yüzüne çıkmayı bekleyen pek çok kitap bulunmaktadır. Ayrıca İbn Mücâhid'in adı *Geschichte des Qorâns*'da elli küsur defa geçmesine rağmen ona ait görüşler daha çok ikincil kaynaklardan aktarılmıştır. Bütün bunlara rağmen kitabın kaynaklar açısından zenginleştirilmeye çalışıldığını da ayrıca belirtmekte fayda vardır.

3. Kıraat Resmü'l-Mushaf İlişkisi

Geschichte des Qorâns'da kıraat ana başlığı altında yer verilen alt başlıklardan biri kıraat ve resm ilişkisidir. İslam bilginleri, bir kıraatin sıhhati için üç şart belirlemişlerdir. Bu şartlardan biri kıraatin Hz. Osman döneminde istinsâh edilen mushaflardan birisinin hattına yani imlâsına uygun olmasıdır.¹⁶ Kıraatlerin resmü'l-mushaf ile ilişkili olduğu hususu inkâr edilemez bir gerçektir ki yazarımız da çeşitli vesilelerle bunu kitabının farklı yerlerinde zaman zaman dile getirmektedir. Şarkiyatçıların çoğunlukla kıraatlerin kaynağı olarak görmek istedikleri resm meselesini müellifimiz de kıraat problemleri arasında ele almaya çalışmaktadır.

¹⁴ Kitabın kıraat kaynakları hakkında geniş bilgi için bk. Müslüm Yıldırım, "Geschichte des Qorâns'ın (Kur'ân Tarihi) Kaynakları -İslâmî Kaynaklar-", *Diyanet İlmî Dergi* 56/2 (Haziran 2019), 275-280.

¹⁵ Kitabın Batılı kaynakları hakkında geniş bilgi için bk. Müslüm Yıldırım, "Geschichte des Qorâns'ın (Kur'ân Tarihi) Kaynakları -Batılı Kaynaklar-", *Usûl İslam Araştırmaları* 31 (Nisan 2019), 119-174.

¹⁶ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/9. Süyûtî, *İtkân*, 1/99 vd.

Müellife göre, Kur'an metninin büyük bir kısmı Hz. Peygamber'in isteğiyle kendisi hayatta iken yazılmış olsa bile Allah kelamı olması özelliğiyle şifahî olarak da muhafaza edilmesi gerekiyordu. Bu vesileyle dilden dile nakledilerek günümüze kadar gelmiştir. Yazar, bu gerçeğe şifahî rivâyetlerin Hz. Osman metninden farklı olmasının şahitlik ettiğini hatta erken dönemde yazılan metnin oluşumunda bile yer aldığını ifade etmektedir.¹⁷ Yazara göre, Kur'an metninin derlenmesiyle ilişkisi bakımından bu zor bir durum idi. Bundan dolayı Zeyd'in ilk derlemede yazılı kaynaklardan faydalanmayı tercih etmesi garipsenmemelidir. Bu yöntemi, diğer Kur'an derleyicileri de takip etmişlerdir. Böylece tevârüs eden Kur'an metnindeki ağırlık noktası yazılı metne dönüşmüştür.¹⁸

Yazara göre, Hz. Osman nüshasının da hedefi aynı etkinin oluşması içindi. Zira resmi mushafın pratikteki yerini alması için istinsâh çalışması yapılmıştır. Şifahî yolla Kur'an bilgisinin aktarılması ihtiyacı karşılama yeterli olmadığı gibi, Kur'an'ın büyük bir kısmını ezber bilen sahâbe de kadim şiiri ve Arapların yaşamış oldukları olayları (eyyâmü'l-Arab) aktaran diğer Araplardan sayı bakımından daha çok değildi. Medine'de Kur'an'ın şifahî olarak aktarılması pınarı kaynayıp dururken yeni fethedilen bölgelerdeki (provinzen) İslam merkezlerinde ise Kur'an'ın hepsini ezber bilenleri bulmak zor idi. Kûfe, Basra ve Dımaşk gibi yeni merkezler İslam toplumunun hayatını düzenlemeye ihtiyaç duyuyorlardı.¹⁹

Bu arada ehl-i kitapla sıkı ilişkiler, eş zamanlı olarak onlarla yarışma, Kur'an'la sıkı bir ilişkiyi gerektiriyordu. Bunun neticesinde Kûfe'de Kur'an'ın cem'i İbn Mes'ûd'un eliyle gerçekleştiği gibi Osman mushafı da adı geçen merkezlerin isteklerini gerçekleştirmek için istinsâh edilmiştir. Yazara göre, Siffin Savaşı (37/657) konuyu enteresan bir şekilde aydınlatmaya yardımcı olmaktadır. Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen istinsâh faaliyetinden beş yıl sonra Suriyeliler, mızraklarının başlarına takacak kadar mushafı sahâbe sahib olmuşlardır.²⁰ Kurrâ, Iraklılar arasında etkili bir grup olmuştur. Yazara göre, pek çok vakıa İslâm'ın doğuşu sırasında egemen olan Kur'an'ın şifahî olarak aktarılmasından yazılı metnini araştırmaya döndüğünü desteklemektedir.²¹

Geschichte des Qorâns' da Hz. Osman'ın istinsâh ettirdiği nüshaların gönderildikleri şehirlerdeki "kıraat" şeklinden etkilendiği, Hasan-ı Basrî kıraatinde olduğu gibi bazı yazım/istinsâh hatalarının söz konusu nüshalara girdiği iddia edilmektedir. Yazara göre, daha da önemlisi bu dönemde pek çok kıraat ortaya çıkmıştır. İmlânın kendisi de farklı vecihlere işaret etmektedir. Pekâlâ şifahî rivâyette metin için çift yönlü formlar (doppelformen) ortaya çıkabilir ki farklılıklar harekesiz olan kelimelerde net olarak görünmeyebilir.²² Yazar, bu çerçevede Hûd Sûresi 46. âyeti örnek vermektedir. Yazarın belirttiğine göre, söz konusu âyette, birisi *إنه عملٌ غير صالح* şeklinde okurken diğeri *إنه عملٌ صالح* diye okumaktadır. Yazara göre, *إنه عملٌ غير صالح* ifadesinde olduğu gibi yazılı metin

¹⁷ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/118.

¹⁸ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/119.

¹⁹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/119.

²⁰ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/119. Yazara göre, bundan harfi anlam kastedilmemektedir. Parşömen üzerine yazılan Kûfî mushaflar genelde ebat olarak büyük ve geniş mushaflardır.

²¹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/119.

²² Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/120; Gotthelf Bergsträßer, "Koranlesung des Hasan von Basra", *Islamica* 2 (1926), 51.

açısından bakıldığında okumada sınırlanamayacak derecede olasılıklar bulunabilmekte veya müteradiflerin değiştirilmesinde (synonymenvertauschungen) olduğu gibi şifâhî ihtilâflardaki ikilem ortaya çıkabilmektedir. Yazar, kıraatlerden bir kısmının tamamında kaynağın harekesiz metin (konsonantentext) olduğu söylenebilir, demek ve bu şekil kıraatleri Hasan-ı Basri'de görüyoruz, diye de eklemektedir.²³ Yazara göre, Hz. Osman nüshasının yazılış tarihi (yaklaşık h. 32) ile Hasan-ı Basri (ö. 110/728) için parlak olan döneme kadar ki yarım asırda yazılı metinden doğan önemli ölçüde kıraat oluşmuştur.²⁴

Yazarın, kıraat-resm ilişkisi açısından işaret ettiği diğer bir konu ise şudur. Tarihi süreç içerisinde hicri ikinci asrın ilk yarısında Basralı nahivci Ebû Ömer İsa b. Ömer es-Sekafi (ö. 149/766), على قياس العربية (أو مذاهب) üzere okuma girişiminde bulunmuştur. Buna göre, yeni kıraatler egemen geleneğe göre değil de dilsel hisse uygun bir şekilde okunmaya çalışılmıştır.²⁵ Yazar, daha eski olan İbn Muhaysin'in (ö. 123/741) kıraatinin de bu şekilde karakterize edildiğini söylemektedir.²⁶ Karakteristik olarak bu kıraat, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın belirttiği üzere mansub (üstün) okumayı tercih etmektedir. حمالة (hemmâlâte),²⁷ الزانية والزاني (ez-zâniyete ve'z-zâniye),²⁸ والسارق والسارقة (ve's-sârike ve's-sârikate)²⁹ ve أظهر (athare)³⁰ örneklerinde olduğu gibi.³¹ Bu okuma şekli Basra'da da tartışılmış, Sîbeveyhi de bunları ele alarak şöyle demiştir: "ولكن أبة العامة إلا القرآنة بالرفع" (Fakat âmme/çoğunluk, sadece ref'(ötre) ile okumayı kabul etmiştir.)³²

Bu girişimin sert bir muhalefetle karşılaştığını söyleyen yazar, özellikle ikinci asrın, bu ve başka alanlarda, Dâvûd ez-Zâhiri'nin (ö. 270/884) fıkhındaki re'y ve tefsire karşı yeniden başlatmış olduğu savaş nedeniyle hürriyetin gerilemeye başlamasına tanıklık ettiğini iddia etmekte ve konuyu şu sözlerle özetlemektedir. Yeni kıraatler çıkarmak takdir hürriyetini kullanmaktan başka bir şey değildir. Müberred'e (ö. 286/900) gelince, tarafsız birisi olarak, icâzetli kârînin dilediği gibi okuyabileceğini söylemiştir. Bunun aksine Taberî, bu noktada orta yolu savunmaktadır ki yazara göre, bu iki akım eşit akımlar olmuşlardır.³³

²³ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/120. Bergsträsser, "Koranlesung des Hasan von Basra", 54.

²⁴ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/120.

²⁵ Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, nşr. Gotthelf Bergsträsser-Otto Pretzl (Kahire, Matbaatü's-Saâde, 1933-1935) I/613. Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/121.

²⁶ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/167.

²⁷ el-Mesed 111/4. Yedi kurrâ arasında sadece Âsım böyle okumaktadır. Osmân b. Saîd ed-Dânî, *et-Teyisîr fî'l-kırâti's-seb'*, nşr. Otto Pretzl (İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1930), 225.

²⁸ en-Nûr 24/2.

²⁹ el-Mâide 5/38.

³⁰ Hûd 11/78.

³¹ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/613.

³² Ebû Bişr Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb* (Mısır: el-Matbaatü'l-Emiriyye, 1318/1900), 1/72; Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/120-121.

³³ Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*, thk. İbrâhîm Sâmarrâî (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1405/1985), 218; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *İrsâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, nşr. David Samuel Margoliouth (Leiden-Londra : Brill-Luzac, 1907-1927), 6/498 vd.; İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/17. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, II/106 vd.; Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/121-122.

Yazarın kıraat-resm ilişkisi bağlamında zikretmiş olduğu diğer mesele ise şudur. Müellif, Kûfe ekolünden meşhur kârî ve gramerci İbn Miksem'in (ö. 354/965)³⁴ gramer açısından doğru olan aynı zamanda harekesiz metinle uyuşup manaya muvafık her kıraate, -eskilerden hiç kimse bu kıraati okumamış olsa bile, tolerans gösterdiğini aktarmaktadır. Üç yüz yirmi iki yılında sultanın huzuruna çıkartılan İbn Miksem, davasından vazgeçerek savunduğu özel kıraatlerden vazgeçtiğini belirten belgeyi imzalamıştır.³⁵ Yazarımıza göre, elimize ulaşan tek örnekten ortaya çıkan sonuç şudur. İbn Miksem'e karşı tavır alınmasında etkili olan tek neden ileri sürdüğü teorisi değil aynı zamanda bu teoriyi kullanım şeklidir. İbn Miksem, Yûsuf sûresi 80. âyetteki نَجِيًّا kelimesinin yerine نُجَبَاء okumuştur ki hasımları bu kıraatin bir anlamının olmadığını, bilinen forma aykırı ve "tashîf" olduğunu söylemişlerdir.³⁶

Müellif, İbn Miksem'in kıraati için "bid'at" nitelemesi tam olarak uymamıştır, demektedir. Zira İbn Miksem'in metodu kendisinden bir hayli zaman önce bilinen "irticâl"³⁷ yani sakin harflerin okunmasına imkân sağlayan hür iktisâfın kapsamında olduğunu söylemektedir. Görünen o ki, İbn Miksem'in metodu kendilerinden alıntıda bulunduğu seleflerinden farklı idi. Bunlar, Ebû Ubeyd, Halef (ö. 229/843) ve İbn Sa'dân (ö. 231/845) gibi isimlerdir. Yazarın da belirttiği üzere, kendisine karşı olan ve aleyhine dava açan kişi ise İbn Mücâhid (ö. 324/936) idi. İbn Mücâhid vefât eder etmez İbn Miksem'in tevbesinden döndüğü ve biraz önce belirttiğimiz üzere daha önce savunduğu kıraatleri yeniden savunmaya başladığı ifade edilmektedir.³⁸

Yazarın kıraat-resm ilişkisi bağlamında kitabında yer verdiği diğer bir mesele ise, bazı hadislerin, İbn Mes'ûd'dan rivâyet edilen نَكُرُوا الْقُرْآنَ (zekkiru'l-Kur'ân) ifadesinde olduğu gibi şifâhî rivâyetlere bakılmaksızın kelimelerin formu için müstakil tefsiri tavsiye ettikleridir. Bunun da anlamı, şüphe durumunda özellikle de müzari fiilde müzekkerin müennesten öne geçirilmesi, demektir. Süyûtî, İbn Mes'ûd'un Kûfeli taraftarlarının kıraatlerinin bu kural üzere olduğunu söylemekte, ayrıca İbn Mücâhid'in "yâ" harfinin "tâ" harfinden, hemzesiz harfin hemzeli olandan, vaslın katı'dan, meddin kasırdan, şüphe anında ise fethânın imâleden öne alınmasını tavsiye ettiğini aktarmaktadır.³⁹ Çoğu zaman kişi

³⁴ İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 215 vd.; Yâkût el-Hamevî, *İrşâd*, 6/498 vd.; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/123 vd.; İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/17; Ignaz Goldziher, *Muhammedanische Studien* (Halle:Max Niemeyer, 1889-1890), 2/240, Goldziher, *Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung* (Leiden: Brill, 1920), 47; Adam Mez, *Die Renaissance des İslams* (Heidelberg: Carl Winter's, 1922), 187.

³⁵ Ebû Alf Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve teâkibü'l-himem*, nşr., Henry Frederick Amedroz (Oxford: Basil Blackwell, 1920-1921), 1/285; Ebü'l-Hasen İzzüddin Alf b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil fi't-târîh*, nşr. Carl Johan Tornberg (Leiden: Brill, 1851-1876), 8/221; Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/122.

³⁶ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/122-123. Tashif: "Birbirine benzeyen harflerden oluşan kelimeleri, yanlış okumak, yanlış yazmak veya yanlış rivayet etmek" demektir. Emrullah İşler, "Tashîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 40/128.

³⁷ Ebü'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Muhteseb fi tebyîni vücûhi şevâzî'l-kirâât ve'l-îzâh anhâ*, nşr. Ali en-Necdí Nâsîf-Abdülhalîm en-Neccâr-Abdülfeţhâ İsmail Şelebî (İstanbul: Dâru Sezgin, 1406/1986), 1/292.

³⁸ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/123.

³⁹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf an vücûhi'l-kirââtî's-seb' ve ilelihâ ve hücecihâ*, nşr. Muhyiddîn Ramazan (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984), 2/238; Süyûtî, *İtkân*, 1/143.

bilinenden vazgeçip kendi kıraati için “Lev kurie...(le-) kâne ceyyiden (sevâben, câizen, evceh)” vs. hipoteze dayalı bir form biçmektedir.⁴⁰

Kıraatler konusundaki temel yaklaşımlarını metin üzerinden şekillendirmeye çalışan ve şifahî aktarımı kimi zaman gözardı ederek bir sonuca varmak isteyen yazarın iddia ettiği üzere, Kur’an’ın, şifahî aktarımdan metin üzerindeki araştırmaya döndüğü iddiası tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır. İlk dönemden itibaren mushaf yazımı devam ettiği gibi şifahen aktarımı da devam etmiştir. Dolayısıyla, kıraatler hocalardan sahih ve sağlam senedlerle daha çok ezberlemek suretiyle nakledilmişlerdir. Yine yazarın şifahî aktarımdan yazınsal aktarıma geçtiğini destekleyen bir kanıt olarak sunduğu ve Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen istinsâh faaliyetinden beş yıl sonra Sıffin Savaşı’nda Şamlıların mızraklarının başlarına takacak kadar mushafırlara sahip olmaları meselesine gelince, yine yazarın da ifade ettiği üzere bundan harfi anlamın anlaşılmasında gerekmektedir. Bağdat’ın ileri gelen kurrasından olan ve yazarın adına yer verdiği İbn Müksem’in okuyuşu hakkında ise, “icmâa muhalefet edildiği ve bu okuyuşların herhangi bir mesnedinin bulunmadığı kesindir” denilmektedir.⁴¹

4. Gramere Uygunluk

Geschichte des Qorâns’da ele alınan temel kıraat problemlerinden biri de kıraat-gramer ilişkisidir. Bir kıraatin sıhhati için gerekli olan üç şarttan biri de kıraatin Arap dili ve gramerine (Die Sprachrichtigkeit) uygun olmasıdır. Kitapta ele alındığı üzere müellif, İbn Miksem’in bir kıraatin kabulü için kıraatin gramer ve Hz. Osman mushafına uygun olması olarak iki şart belirlediğini söylemektedir. Birinci şartın çok da büyük bir öneminin olmadığına vurgu yapan yazar, pek çok kişinin İslâm’a girişi ile Kur’an’ı okuma sırasında gramer hatâlarının çoğalmaya başladığını iddia etmektedir. Ancak toplumdaki has Arapların sayı bakımından fazla ve doğuştan sahip oldukları gramer nosyonlarının kuvvetli olmasından dolayı bu hatâların kalıcı olmadıklarını ve önemli sayılabilecek bir dereceye ulaşmadıklarını da ayrıca belirtmektedir.⁴² Ona göre, bütün bunlarla birlikte Arapların kendileri de zor bir yerle karşılaşmış, kıraat veya tefsirle ilgili yönelişlerin etkisi altında kaldıklarında gramer hatalarından kurtulamamışlardır. Yazar, Yâkût el-Hamevî’nin (ö. 626/1299) *İrşâdü’l-erîb* adlı eserinden fesahatiyle övünen Haccâc’ın bir defasında Tevbe Sûresi 24. âyette *كان* sözcüğünden on dört kelime sonra gelen *أحب* kelimesini *أحب* şeklinde okuduğunu aktarmaktadır.⁴³

Yazara göre, söz konusu hataları, birisine göre doğru diğerine göre hatalı olan lehçelerdeki (dialekte) büyük ihtilaflar arttırmıştır.⁴⁴ Böylece bilginlerin cevazı hakkında tartıştıkları yeteri kadar kıraat bulunmaktadır ki bu tartışmanın prensip olarak bir anlamı yoktur. Kurrâ ve nahivciler gramerle ilgili konularda ihtilâf etmeye başlamış, daha önceki

⁴⁰ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-beyân an te’vili âyi’l-Kur’ân* (Mısır: el-Matbaatü’l-Emîriyye, 1321), 1/295; Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/124.

⁴¹ Tayyar Altıkulaç, “İbn Miksem El-Attâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/200.

⁴² Dâni, *Teysîr*, 5-6; Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/124.

⁴³ Yâkût el-Hamevî, *İrşâd*, 6/296; Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/124.

⁴⁴ Süyûtî, *İtkân*, 1/109.

dönemde özellikle Kûfe ve Basra'da aynı zamanda nahivci olan⁴⁵ bazı kurrâ ön plana çıkmıştır. Ona göre, salt olarak rutin (bloße rutin) Kur'an derslerine katılmaktan öte bir şey isteyenler gramere (grammatik) veya tefsire (exegese) yöneliyorlardı.

Kıraatler derlenmeye başlandığında kıraatlerle ilgili özel bir bilim dalı (lesartenwissenschaften) ortaya çıkmıştır ki bu durum kurrâda bir üstünlük hissi oluştururken gramerle uğraşanların ağırlığını azaltmıştır.⁴⁶ Yazara göre, bu gelişimin en bariz örneği (deutlichste exponent) İbn Mücâhid'dir.⁴⁷ İbn Mücâhid'in geniş rivâyet bilgisinden dolayı müfessir ve nahivci Ferrâ'dan daha üst seviyeye çıktığı oranda İbn Cinnî, İbn Mücâhid'in dille ilgili hükümlerine küçümser biz gözle bakmıştır. Yazara göre, bunun da nedeni, İbn Cinnî'nin dilbilimsel meseleleri açıklamada ortaya koyduğu ustalıktan (virtuosität) duyduğu gurur ve hissiyattır. Diğer taraftan o, fonetik konusunda kurrâdan daha güçlü olduğunu hissetmektedir ki, aynı duygu Dâni'de de mevcuttur.⁴⁸

Müellife göre, Hz. Osman mushafından yedi kıraatin içerisine bazı ihtilâflar girdiği gibi aynı zamanda bazı dilsel hatâlar da sirâyet etmiştir. Ancak bunu tespit etmek nâdiren mümkündür. Mushaftaki kıraat ihtilâfını tespit anlaşılır bir durumdur; ancak kıraatin dil açısından yanlış olduğunu söylemek her zaman tartışma yaratır.⁴⁹ Yazar, gramercilerin açıkça şu kıraatleri kabul etmediklerini söylemektedir. Bakara Sûresi 61. âyette نَبِيْنِ yerine نَبِيْنِ, 246. âyette عَسَيْتُمْ yerine عَسَيْتُمْ okunmasını (Nâfi' böyle okumaktadır.); Beyyine Sûresi 6. âyette البرية yerine البرية (Nâfi', İbn Âmir, İbn Zekvân kıraatidir.); Yûnus Sûresi 5. âyette ذُرِّيَّةٍ yerine ذُرِّيَّةٍ (Kunbül İbn Kesir'den), Nûr Sûresi 35. âyette دَرِيٍّ veya دَرِيٍّ yerine دَرِيٍّ (Ebû Bekir, Âsım ve Hamza kıraatidir.); Sebe Sûresi 9. âyette يَخْسِفُ بِهِمْ yerine يَخْسِفُ بِهِمْ (Kisâfî'nin kıraatidir.) okunmasını kabul etmemişlerdir. Buna Basralı gramercilerin açıkça kabul etmediği şu iki kıraat eklenmektedir. Nisâ Sûresi 1. âyette وَالْأَرْحَامِ yerine وَالْأَرْحَامِ ve En'âm Sûresi 137. âyette قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائِهِمْ yerine قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائِهِمْ.⁵⁰

Bilindiği üzere, bir kıraatin Arap dili ve gramerine uygun olması, o kıraatin sıhhati için gerekli şartlardan biri olarak kabul edilmektedir. İbn Miksem, bir kıraatin kabulü için Arap dili ve gramerine ve Hz. Osman mushafına uygun olmasını yeterli görmektedir. Yazar, birinci şartın çok da önemli olmadığını belirtmekte ve iddiasını Haccâc'ın yaptığı hatayı örnek göstererek desteklemektedir. Burada şunu hemen ifade edelim ki, Haccâc'ın yaşadığı durum spesifik bir durum olup bunu kıraatlerle ilişkilendirmek doğru değildir. Lehçeler arasında var olan farkların ihtilafları arttırdığı meselesine gelince, söz konusu ihtilafların baştan beri mevcut olduğunu yazarımız da kabul etmektedir. Örneklerde yer alan farklılıklara baktığımızda, yazarın iddia ettiği gibi hatadan öte bir kıraati diğerine tercihin söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Kurra ile nahivciler arasında ihtilaflara bu

⁴⁵ İlk dönem kâripleri hakkında bk. Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/160 vd.

⁴⁶ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/125.

⁴⁷ *Geschichte des Qorâns*'da İbn Mücâhid'in adı elli küsur defa geçmesine rağmen maalesef hiçbir eseri kaynak olarak gösterilmemiştir. İbn Mücâhid'e ait olan görüşler daha çok İbn Cinnî, Fârisî, Zehebî, Yâkût el-Hamevî ve İbnü'l-Cezerî'den nakilde bulunularak verilmektedir.

⁴⁸ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/125-126.

⁴⁹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/126.

⁵⁰ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/126-127.

açıdan bakmak mümkündür. Ayrıca sahih kiraatlerde gramer açısından bir hatanın olduğunu iddia etmek de doğru değildir.

5. Sahih Sened İlkesi

Bir kiraatin sahih kabul edilebilmesi için gerekli olan şartlardan birisi de sahih sened (das traditionsprinzip) ilkesidir. Adeta tarihî süreci özetleyerek bu konuda bilginlerin görüşlerine yer veren yazarımız, bu prensibi reddeden İbn Miksem'in görüşüne kitabında tekrar yer vererek sahih sened prensibinin yerleşmesinde İbn Mücâhid'in önemli bir rol üstlendiğine dikkat çekmektedir. İsnâd ilkesinin eklenmesiyle klasik mezhebin kiraatlerde bulunması gereken üç kriteri tamamladığını ifade eden müellif, Mekkî b. Ebî Tâlib'in *İbâne*⁵¹ adlı eserinde bu şartları şu şekilde formüle ettiğini aktarmaktadır: " أن ينقل عن الثقة عن النبي... " (Güvenilir râviler yoluyla Hz. Peygamber'den nakledilmesi... Arapça'da kullanılan vecihlerden olması ve mushaf hattına muvafık olmasıdır.⁵²

Mekkî b. Ebî Tâlib, yaptığı sıralamada sahih senedle rivâyeti diğer iki şarttan öne almıştır. Müellife göre, o, önem açısından yapmış olduğu bu tertipte haklı olduğu kadar⁵³ öncelik bakımından haklı değildir. Yazar, son iki şart için bazı kayıtlar bulunduğunu belirttikten sonra İbnü'l-Cezerî'nin üç kriteri şu şekilde formüle ettiğini aktarmaktadır: " كل قراءة وافقت العربية ولو بوجه ، ووافقت أحد المصاحف العثمانية ولو احتمالا ، وصح سندها ، فهي القراءة الصحيحة. " (Bir vecihle de olsa Arapça'ya uygun olan, Osman mushaflarından birine bir ihtimalle de olsa muvâfakât eden ve senedi sahih olan her kiraat, sahih kiraattir.)⁵⁴

Yazar, " القراءة سنة متبعة " (Kiraat kendisine uyulan bir sünnettir)⁵⁵ ilkesine yer verir ve bu anlamıyla Sîbeveyhi'de " إلا أن القراءة لا تخالف لأنها سنة " (Ancak kiraate muhalefet edilmez, zira o, sünnettir) ifadesiyle, benzer bir şekilde de Ebû Amr b. Alâ'da (ö. 154/771) olduğunu ifade eder.⁵⁶ Ona göre, bunun dördüncü asırda İbn Miksem'e karşı gösterilen tavırda da görüldüğü üzere yavaş yavaş egemen olmaya başlamıştır.⁵⁷

*Geschichte des Qorâns'*da belirtildiği üzere gerçek anlamda bilimsel bir düşünceye sahip olan İbnü'l-Cezerî, kendi teorisinde söz konusu üç kritere uymaktadır. Ca'berî (ö.

⁵¹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/127-128. *Geschichte des Qorâns'*da, *İbâne* adlı eserin Berlin Kütüphanesi 578 numarada *Keşf*'in sonunda yer alan nüshası referans gösterilmektedir. Biz ise, yazma nüshaya müracaat ettiğimiz gibi Abdülfettâh İsmâil Şelebî tarafından tahkiki gerçekleştirilen baskıyı da referans olarak gösterdik.

⁵² Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye'de 19164b numarada kayıtlı bulunan tek fotokopi yazma nüshadan tahkiki gerçekleştirilen matbu nüshada şu ifadeler yer almaktadır. " في العربية التي نزل بها القرآن شانعا " Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne an meâni'l-kirâât*, thk. Abdülfettâh İsmâil Şelebi (Mısır: Dâru Nahdatu Mısır, 1379/1960), 51. Burada muhakkikin faydalandığı nüsha, anlaşıldığı kadarıyla Berlin nüshasıdır. Görüldüğü üzere gerek yazarın gerekse muhakkikin iktibaslarında farklılık bulunmaktadır. Bk. İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/13.

⁵³ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/128. Diğer iki kriterin bazı kayıtlarla sınırlandırılması gerekmektedir. İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/9; Süyûtî, *İtkân*, 1/99 vd.

⁵⁴ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/9, 12; Süyûtî, *İtkân*, 1/99.

⁵⁵ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/128. Zeyd b. Sâbit'e ait olduğu düşünülen bir sözdür. Süyûtî, *İtkân*, 1/100; Mekkî b. Ebî Tâlib, *İbâne*, 69.

⁵⁶ Sîbeveyhi, *Kitâb*, 1/74.

⁵⁷ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/128.

732/1332) son iki şartın sünnete uygunluk şartında bulunduğunu belirtirken⁵⁸ Sefâkusî, sadece bu şartla yetinmektedir.⁵⁹ Mekkî, üç şarta uygun olan kıraatleri zikrettikten sonra bundan daha alt derecede iki grup daha zikretmektedir⁶⁰ ki bunlar “âhâd” yolla rivâyet edilen ve lügat açısından sahih olduğu söylenen fakat “mushaf”a uymayan kıraatlerdir. Diğer taraftan herhangi “sika” bir râviden rivâyet edilmeyen veya lügat açısından sahih olarak nitelenmeyen kıraatlerdir. Bu kıraatler “mushaf”a uysa da “kabul edilmez. (لا يقبل)”. Birinci grup “kabul edilir. (يقبل)” ancak “kendileriyle kıraat yapılmaz. (لا يقرأ به)”. Dolayısıyla kendisinde üç şartı barındıran kıraatler kâmil kıraatlerdir.⁶¹

Sonuç olarak bu gruplandırmaya göre, “dile uygunluk” prensibi kesin bir kriterdir. Dil açısından hatalı olan kıraatler diğer özelliklerine bakılmaksızın en alt seviyede kıraatler kabul edilmektedir. “Mushafa uygunluk” prensibi ise önem açısından daha alt seviyededir. Zira mushafta bulunan bir eksikliği daha güvenilir bir rivâyetle bile gidermek mümkün değildir. Buna göre şu sıralama yapılmaktadır: يقبل ولا يقرأ به , يقرأ به . Bu sıralama şart koymaktan daha açık bir fotoğraf sunmaktadır ki amaç, farklı nitelikteki kıraatler hakkında hüküm verme keyfiyetini araştırma değil, herhangi bir yolla muteber kabul edilen kriterlerin sabit olan üç basamağa dağılımını sağlamaktır.⁶²

6. İcmâ'-Âmme Çoğunluk Prensibi

Geschichte des Qorans'da kıraat problemleri arasında sahih sened ilkesiyle başka bir faktörün kesiştiğine işaret edilmektedir. Söz konusu ilkenin (das Majoritätprinzip) أخذ عن اجماع (uhize an icmâin) veya sadece اجماع (icmâ) olduğunu ifade eden yazar, العامة (el-âmme)⁶³ prensibine kitabında yer verdiği gibi الإختیار (el-ihtiyâr) terimi hakkında da bazı bilgiler vermektedir. Bir kıraatin kabulü için gerekli olan üç şartı içeren ana kâide (kanon) yanında bir kıraati ihtiyâr (bevorzugung) için de bir kaide (kanon) daha gerekmektedir ki söz konusu kaide için de üç şart gerekmektedir.⁶⁴ Yazar, Mekkî b. Ebî Tâlib'in⁶⁵ bu kuralları üçüncü asrın başlarında kıraat ilminin fiili kurucuları olan Ebû Ubeyd ve Ebû Hâtım es-Sicistanî'ye⁶⁶ (ö. 255/869) dayandırdığını söylemektedir. Söz konusu kriterlerden “dil” ve “mushaf hattına uygunluk” her iki ana kuralda bulunmaktadır. “Rivâyete uygunluk” olan üçüncü şartın yerine Mekkî b. Ebî Tâlib, اجتماع العامة عليه kuralını getirmektedir.⁶⁷

⁵⁸ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/13; Süyûtî, *İtkân*, 1/101.

⁵⁹ Ali b. Sâlim b. Muhammed en-Nûrî es-Sefâkusî, *Gaysü'n-nef fi'l-kıraati's-seb'* (Kahire: Dârü İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1346/1927), 6.

⁶⁰ İbnü'l-Cezerî, *İbâne* adlı eserden alıntıda bulunmaktadır. *Neşr*, 1/13-14, 17 vd.; Süyûtî, *İtkân*, 1/99.

⁶¹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/128-129.

⁶² Ayrıca krşl. Süyûtî, *İtkân*, 1/99 vd.; Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/129.

⁶³ “el-Âmme” hakkında bk. Erdoğan Baş, *Ahfeş ve Kıraatler* (İstanbul: Rağbet, 2012), 201 vd.

⁶⁴ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/129.

⁶⁵ Mekkî b. Ebî Tâlib, *İbâne*, 88.

⁶⁶ Yakût el-Hamevî, *İrşâd*, 4/258; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur* (Weimar: Emil Felber, 1898), 1/107.

⁶⁷ Yazarın işaret edip ancak kitabında zikretmediği üç şart şöyledir: "وأكثر اختياراتهم إنما هو في الحرف إذا اجتمع فيه قوة وجهه في العربية. موافقته للمصحف. واجتماع العامة عليها." Mekkî b. Ebî Tâlib, “el-âmme”den maksadın Medine ve Kûfe ehlinin ittifâkı olduğunu söylemektedir. Mekkî b. Ebî Tâlib, *İbâne*, 89. Yazığımız, burada da görüldüğü üzere iki kuralın gramer ve mushafa uygunluk şartlarında birbirleriyle uyuştuklarını, üçüncü şart olan sahih sened ilkesine gelince, Mekkî b. Ebî Tâlib'in bunun yerine اجتماع العامة عليها şartını getirdiğini söylemektedir.

Geschichte des Qorâns'a göre, en azından dördüncü asra kadar kıraat ilminde (âmme)⁶⁸ kelimesinin yanında الجماعة (el-cemâa),⁶⁹ الكافة (el-kâffe),⁷⁰ الجمهور (el-cumhûr),⁷¹ الناس (en-nâs)⁷² kelimeleriyle de kurrânın hepsi değil çoğunluğu kastedilmektedir. Buna göre, الإجماع (el-icmâ), الاجتماع (el-ictimâ), الإتياف (el-ittifâk)⁷³ kelimeleri çoğunluğun sesinden (majoritâtsvotum) başka bir şeyi ifade etmemektedir.⁷⁴ İcmâ (einstimmigkeit), özel bir önemi olmayan daha öte bir durum kabul edilmektedir. Yazara göre, çoğunluğun sesi olmasından dolayı “icmâ”nın Kur’an metninin tevhîdi konusunda küçük azınlık (minoritât) olan kıraatlerin ortadan kalkması için kullanılması son derece önemli olabilir. Mutlak icmâ bu gibi kıraatlerin gizlenmesine ve ikinci defa ortaya çıkmasına engel olmaya hizmet etmektedir.⁷⁵

Ebû Ubeyd, Ebû Hâtim ve diğerleri “çoğunluk” (majoritât) mefhumunu tanımlayan unsurlarla ilgili kurallar koymuşlardır. Önem arz etmesi bakımından bu kurallar içerisinde sayı unsuru önemli değildir. Bilakis “âmme” ile farklı bölgesel kıraatler ve yerel kurrâ önem arz etmektedir. Bu gibi durumlarda “el-âmme” ifadesinden Medine ve Kûfelilerin hepsi veya Medine ve Mekke (Haremeynliler) veya Ebû Ruveyym Nâfi' b. Abdirrahmân (ö. 169/785) ve Ebû Bekr Âsım b. Ebî'n-Necûd Behdele (ö. 127/745) kastedilmektedir.⁷⁶

Müellif, âmme prensibinin (majoritâtprinszip) Ebû Ubeyd ve Ebû Hâtim tarafından farklı kıraatler arasında “ihtiyâr” için temel kaide olarak benimsenmesinin ardından büyük bir önem kazandığını, ayrıca “ihtiyâr”ı, Mekkî'nin *Keşf* adlı eserinden Kur'an'ın birbiriyle irtibatlı kıraati için kullanıldığını öğrendiğimizi söylemektedir. Bu ilkenin uygulanış şekli ile ilgili bilgi de Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî'nin (ö. 390/1000)⁷⁷ zikrettiği haberdır ki Cibâl bölgesi (Rey ve Batı İran bölgesi) Kur'an'ı Ebû Ubeyd ve Ebû Hâtim'e göre, “ihtiyâr” ilkesine göre okumuşlardır.⁷⁸ Tâhir b. Ebî Hâşim'e (ö. 349/960) göre, yaklaşık olarak bu anlamda “ihtiyâr” olduğu ise sadece bir teoridir. Mekkî, *Keşf* adlı eserinde “âmme”nin kıraatini ortaya koymuş ve “ihtiyâr”ını belirtmiştir. Bu “ihtiyâr”ı şek hallerinde ise ta'lil etmiştir.⁷⁹

⁶⁸ Bk. Sîbeveyhi, *Kitâb*, 1/72; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân* (Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1403/198), 3/2, 12, 2/17; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/238; İbn Cinnî, *Muhteseb*, 2/202, 270; Mekkî b. Ebî Tâlib, *Keşf*, 1/232; Yâkût el-Hamevî, *İrşâd*, 2/118. Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/130.

⁶⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/307; Mekkî b. Ebî Tâlib, *Keşf*, 2/36; Mekkî b. Ebî Tâlib, *İbâne*, 51-52.

⁷⁰ İbn Cinnî, *Muhteseb*, 1/40.

⁷¹ Yâkût el-Hamevî, *İrşâd*, 6/301; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâtî el-Bennâ, *İthâfû fuzalâi'l-beşer fi (bi)'l-kurâti'l-erbaate aşer* (İstanbul: Matbaatü'l-Âmire, 1285), 157.

⁷² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/296.

⁷³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/24, 87, 230, 240, 266, 307, 240; Taberî, *İhtilâfü'l-fukahâ*, nşr. F. Kern (Beyrut Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 44; Yâkût el-Hamevî, *İrşâd*, 6/498-499.

⁷⁴ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/130-131.

⁷⁵ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/131.

⁷⁶ Mekkî b. Ebî Tâlib, *İbâne*, 89; Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/131.

⁷⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî, *Ehsenü't-tekâsim fi ma'rifeti ekâlim*, nşr. De Goeje (Leiden: Brill, 1906), 395; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, 1/230.

⁷⁸ Mehmet Emin Maşalı, “Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsim'indeki Bilgiler Işığında Kur'an Kıraatlarına İlişkin Tespitler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2006), 186-187.

⁷⁹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/132.

Yazara göre, İbn Mücâhid'in çabaları sayesinde sahih sened ilkesi "âmme" prensibi üzerine çok sert ve yeni bir zafer gerçekleştirmiştir. Söz konusu ilke bazı kıraat kitaplarında örneğin Dâni'nin *Teysîr*'inde mütevâzi bir yer edinirken, bununla birlikte azınlığı oluşturan kıraat sahiplerinin sadece isimleri verilmekle yetinilmiş, "amme" (majoritât) hakkında "diğerleri" ifadesi kullanılmıştır.⁸⁰ Ebû Ubeyd ve Ebû Hâtim'de olduğu gibi İbn Kuteybe, "ihtiyârî" kurrânın çoğunluğuna ve konusal-dilsel (sachlich-sprachlich) duruma göre ele almaktadır. Mekkî, İbn Kuteybe ve diğer bilginlerin arasındaki ihtilafları ele almakta ve bazen de bunları ta'lil etmektedir.⁸¹ Taberî de bu konuda benzer bir tavır sergilemekte ancak insicamı gerçekleştirme aşkı Taberî'yi icmâyı nakil ile daha üst ve birleştirici bir ilkede (prinzip) harmanlayarak (harmonosieren) bir araya getirmeye sevk etmektedir. O, bununla sonraki orta yolu takip eden Orthodoxie mezhebin tevâtür öğretisine ön ayak olmaktadır. Diğer taraftan Taberî, terazinin kefeleri eşit olduğunda ise çekimser kalmakta ve kıymet açısından her iki kıraati de eşit saymaktadır.⁸²

Yazara göre, "ihtiyâr" veya ona denk "tahayyür"⁸³ tabirinin "âmme" prensibi ile zorunlu bir bağı yoktur. Burada zorunlulukla dar bir alan içerisinde kıraatleri seçmek anlamı da kastedilmemektedir.⁸⁴ Kelimenin kadim teknik anlamı: "Herhangi bir kârînin kendinden daha yaşlı bir otoriteye genel olarak tabi olması ve daha sonra bazı yerlerde onunla ayrı düşüp hocasından ayrılarak kendisine has bir yöntem izlemesidir."⁸⁵

اختار fiilinin aynı şekilde Verş an Nâfi' veya Hafs an Âsım'ın yaptığı gibi çoğu kez hocalarının kıraatini modifiye eden (modofizieren) râvîler/kurrâ (überlieferer) için de kullanıldığını belirten yazar, genel anlamda "ihtiyâr" kelimesi hemen hemen "kıraat" kelimesinin eşanlamlısı (synonim) olarak kullanılmaktadır. Ancak bu, müstakil ve belli bir kaynağa bağlı kıraat anlamındadır. İki terim arasındaki tek fark "ihtiyâr" kavramının daha alt seviyede kalan bir kavram olmasıdır.⁸⁶

Yazara göre, "icmâ" ve "ihtiyâr" terimleri hem kıraat hem de "fıkıh" terimleri olup fıkıhtan ödünç alınmışlardır. Aynı durum "re'y", "ihtiyâr" teriminin eşanlamlısı (synonym) "istihbâb",⁸⁷ "kıyâs"⁸⁸ ve ب (bâ) harfi ile kullanılan أخذ kelimesi için de geçerlidir ki belli bir kıraati almak ve ona bağlı kalmak anlamındadır. Bunun da anlamı, "ihtiyârî" kendi lehine uygulamak, demektir.⁸⁹ Müellife göre, burada kişinin olmasını beklediği eksik olan terim ise

⁸⁰ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/132.

⁸¹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/133.

⁸² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/266, 300; Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/133-134.

⁸³ Yâkût el-Hamevî, *İrşâd*, 6/500; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr ala't-tabakâti ve'l-a'sâr*, thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: İSAM, 1995), 1/298.

⁸⁴ İbn Miksem, kendi tarîkini "ihtiyâr" diye nitelemektedir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *İrşâd*, 6/500.

⁸⁵ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/134. Bk. Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011), 114. Ayrıca bk. Mehmet Ünal, "Bir Kırâat Terimi Olarak "Hüccet" in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 17/1 (2004), 69 vd.

⁸⁶ Daha sonraları muteber sayılan kıraatlerin arasında "kıraat" veya "rivâyet" diye bir ayrıma gidilmiştir. Muteber sayılmayanlar da "ihtiyâr" diye nitelenmişlerdir. Bk. Abdurrahmân bin Abdülmecîd el-İskenderi es-Safrâvî, *et-Takrîb ve'l-beyân fî ma'rifeti şevâzî'l-Kur'ân*, Berlin Kütüphanesi, nr. 612, vr. 4a; Nizâmeddin en-Nisâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân*, thk. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1416/1996), 1/13.

⁸⁷ Dâni, *Teysîr*, 59.

⁸⁸ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/154.

⁸⁹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/135-136.

“ictihad”dır.⁹⁰ İctihad kavramının burada zikredilmemesinin nedeni ise fıkıh ve kıraat arasındaki temel ayrılıktır. Müctehid, usûl kaidelerine dayanarak meseleyi ortaya koymaya çalışır ve konuyla ilgili hükmü verir. Kıraat ilmine gelince, kıraat için geçerli olan farklı olasılıklar baştan beri mevcuttur. Egemen olan görüşe göre kıraatlerin rabbanî bir vasfı bulunmakta olup hepsi birbirlerine eşittir. Kâriye düşen ise sadece bunlar arasında ihtiyârda bulunmaktır.⁹¹

Yazara göre, çoğunluk prensibinin alanı “meşhur/ma’rûf”-anerkante- (kabul görmüş) ile şâzdaki -unerkante- (kabul görmemiş) kıraatlerin taksimine tabidir. “Şâz” ifadesinin gramerden alınmış olması muhtemeldir ki kıraat konusunda büyük bir rol oynamaktadır. “Şâz”, relatif bir terim olup içeriği gramer kaidelerinde kullanılan “şâzzün ani’l-kıyâs” ve kıraat ilminde Taberî’nin “şâzzün an kırââtî’l-emsâr” demesi gibi ancak sonra gelen kelimenin eklenmesi ile tamamlanmaktadır. “Şâz” için en eski manayı “el-kırâât eş-şâzze el-hârice ani’l-mesâhif”⁹² tabirinde görüyoruz ki bunlar icmâ aracılığıyla daha önce düşürülen kıraatlerdir.⁹³ Müellif, “şâz” tabirinin “şâzzün ani’l-mesâhif” ifadesi ile muhteva bakımından yakınlığına işaret eder ve bunun daha geniş anlama geldiğini söyler. O, sonrakilerin “el-kırâetü bi’ş-şevâzz”ı sadece namazda uygun görmediklerini⁹⁴ ifade etmekte ve Hz. Osman metni dışında kalan şâz kıraatlerden meşhur kıraatlerin izahında yararlanabileceğimizi söylemektedir.⁹⁵

7. Kıraatlerin Tevhîdi

Geschichte des Qorâns’da kıraat problemleri arasında ele alınan başlıklardan birisi de kıraatlerin tevhîdi (vereinheitlichung) yani birleştirilmesi ve standardizasyonu meselesidir. Müellife göre, Hz. Osman mushafına aykırı formların ve rivâyete (tradition) önem vermeyen şâz kıraatlerin elimine edilmesi Kur’an metnini ve kıraatlerini birleştirme bağlamında standartlaştırma gibi büyük bir projenin/sürecin (prozesses) küçük bir parçası idi. Amaç da kabul gören muteber bir metni (textus receptus) ortaya koymaktı.⁹⁶

Yazara göre, bu süreçte etkin faktör çoğunluk ilkesi veya genel olarak birleştirici katolik yöneliş (katholische tendenz) ve İslâmî gelişmelerde birbirine uzak duranları yakınlaştırma düşüncesi idi. Kur’an metninin birleştirilmesi/standardizasyonu süreci birinci asırda başlamış, İbn Mücâhid’in de katkısıyla katı gelenekçi form sonunda zaferini ilan etmiştir. Yazar, yedi kıraat hakkında kaleme alınan herhangi bir eserdeki az bir ihtilâfla

⁹⁰ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/136. Yazar, bu konudaki tek delilin şu olduğunu söylemektedir: Her şahsın, “على ما هو الأحسن عنده اجتهادا” olarak telaffuz edebileceğidir. Bergsträßer, bu ifade için *Geschichte des Qorâns*’ın 1860 yılındaki ilk baskısını (s. 279) referans göstermekle birlikte bu sözün kaynağını bilemediğini ayrıca belirtmektedir. Kıraatlere ictihâdın uygulanmasını kural olarak kesin reddetme babından İbnü’l-Müneyyir, Zemahşerî’nin: “إن القراء أئمة الوجوه السبعة اختار كل منهم حرفاً قرأ به اجتهاداً لا نقلاً و سمعاً” sözünü eleştirmektedir. *el-İntisâf fî mâ tadammanehü’l-Keşşâf mine’l-i’tizâl*, Zemahşerî tefsiri ile birlikte (Beyrut: Darü’l-Ma’rife, ts.), 2/41.

⁹¹ İbnü’l-Cezerî, *Neşr*, 1/51; Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/136.

⁹² İbnü’l-Cezerî, *Neşr*, 1/39.

⁹³ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/136-137.

⁹⁴ Süyûtî, *İtkân*, 1/144.

⁹⁵ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/137.

⁹⁶ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/137.

şâz kıraatler karşılaştırıldığında metindeki kıraatlerin birleştirilmesi için harcanan inanılmaz çabanın görülebileceğini söylemektedir.⁹⁷

Yazara göre, söz konusu birleştirme işi kaynakların gösterdiğinden daha güçlüdür. Meşhur kıraatlerin listesi o günkü farklı kıraatlerin toplamının mütevâzi bir özeti değil, başka bir şey değildir. Yazar, buna en açık delil olarak *بهى فيه* "bihî fihi" yerine *بهو فيه* "bihû fihi" *فيهو*, "fihû"nun telaffuz edildiğini gösterir ki bu şekil okuma kıraat kitaplarından tamamen kaybolmuştur.⁹⁸ Yine o, vasıl ile başlayan bazı kelimelerin bundan istisnâ olduğunu söylemekte ve İbn Muhaysın'ın *بُهْنُزُ* ve *بُهْلَاهُ* vs. okuduğunu aktardıktan sonra ayrıca bir rivâyete göre, bunun En'âm sûresi 46. âyetle ilgili olarak Verş *an Nâfî'*de de söz konusu olduğunu ifade etmektedir.⁹⁹ Sîbeveyhi şöyle demektedir: *مررت بأهل الحجاز يقولون: 'مررت بأهل الحجاز يقولون: 'فخسفنا بهو وبدار هو الأرض'*"¹⁰⁰ Nöldeke, bu vokalizasyonun Kûffî fragmanlarda çokça zikredildiğini ifade etmektedir.¹⁰⁰

Yazar, kıraatlerin birleştirilmesi çalışmasını yeni ve eski kıraatler arasında meydana gelen ilişkiler bağlamında görebileceğimizi, bu çerçevede Nâfi'nin selefi Ebû Ca'fer (ö. 130/136/747/753) ile ihtilâf ettiği yerler, izole edilmiş bir halde duran kıraatlerden daha büyük bir oran oluşturmaktadır, demektedir. Ona göre, yaygın olan kıraatten nâdir olan kıraate intikal son derece azdır. Kalanlar ise bilinen kıraatlerin birbirleriyle değiştirildikleri durumlardır. Bunların tesadüf eseri olmasının imkânsız olduğunu belirten yazar, Nafi'den kendi kıraati ile çoğunluğun kıraatini bilerek yakınlaştırdığı hakkında rivâyet bulunduğunu söyler ki¹⁰¹ Nâfi'nin şöyle dediği rivâyet edilmektedir: *قرأت على سبعين من التابعين، فما اجتمع عليه اثنتان أخذته، وما شذ فيه واحد تركته، حتى ألفت هذه القراءة"* (Tabîinden seksen kişiye okudum. İki kişinin üzerinde birleştiğini aldım; birisinin şâz kaldığı durumda onu terkettim. Ta ki bu kıraati te'lif ettim.)¹⁰²

Yazara göre, hareketlerdeki ittifâkın sağlanmasının ardından ittifâk edilen ilk husus sakin harflerin köklerine noktaların/*i'câm* (punkte der wurzelkonsonanten) konulması olmuştur.¹⁰³ Yedi kıraatin noktalanmasında birbirinden uzak bireysel ihtilâflar bulunduğunu söyleyen yazar, şu örneklerle yer vermektedir. Bakara sûresi 219/216. âyette Hamza ve Kisâî *كثير*, kalanlar ise *كبير* olarak, yine Bakara Sûresi 259/261. âyette Kûfeliler *ننشزها*, diğerleri *ننشرها* okumuşlardır.¹⁰⁴

⁹⁷ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/137-138.

⁹⁸ Kurtubî, *فيهى* şeklinde okumanın caiz olduğunu belirttikten sonra *هدى* İbn Kesîr kıraati olduğunu ifade eder. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988), 1/112.

⁹⁹ Bk. Bennâ, *İthâf*, 41 vd.; Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/138.

¹⁰⁰ Bk. Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/138-139. Bu iki lugat hakkında bk. *Kitâbü'l-mebânî li nazmî'l-meânî, Mukaddimetân fi Ulûmi'l-Kur'ân* içerisinde, nşr. Arthur Jeffery (Mısır, Meketebü'l-Hancı, 1954), 154-155.

¹⁰¹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/139.

¹⁰² Mekki b. Ebî Tâlib, *İbâne*, 49; Nöldeke, *Geschichte des Qorâns* (Hamburg: Dieterichsche, 1860), 285 vd; Benzer bir şekilde Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 1/244.

¹⁰³ Yazarımız, muzari fiile nokta konması hakkında tartışmanın uzun bir zaman devam ettiğini söylemektedir. Diğer ihtilâf yerleri için bk. Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/140.

¹⁰⁴ Diğer örnekler için bk. Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/140.

8. Genel Değerlendirme

*Geschichte des Qorâns'*ın temel kıraat problemlerine yaklaşımlarını “kıraat resmü'l-mushaf ilişkisi”, “gramere uygunluk” “sahîh sened ilkesi”, “icmâ'-âmmе-çoğunluk prensibi” ve “kıraatlerin tevhidî” başlıkları altında zikretmiş bulunmaktayız. Bilindiği üzere bir kıraatin mütevatir veya şâz olarak kabul edilmesi için belirlenmiş bazı şartlar vardır. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman'ın döneminde cem' ve istinsâh edilen mushaflar noktasız ve harekesiz idi. Dolayısıyla bu metinler Kur'an'ın tabiri caiz ise ana iskeletini oluşturmakta idi. Diğer taraftan Kur'an, şifahî olarak da nakledilmekte idi. Kur'an'a hareke veya başka bir işaret konmasına rıza göstermeyen ümmet, Haccâc döneminde gerçekleştirilen i'câm (noktalama) ve mushafa hareke konmasına ortaya çıkan ihtiyaçtan dolayı onay vermiştir.

Müellifin de kabul ettiği üzere mushaflar, sahabe döneminde ve onların gözetiminde yazılmışlardır. Kur'an, yazılmadan önce bütün kıraatler ve rivâyetleri sahabenin kalplerinde mahfuz ve zihinlerinde ezber halde bulunmaktaydı. Sonuçta Kur'an'ın cem'i ve istinsâhı sırasında yazılı malzemelerden faydalanılsa da sahabenin ezberlerine de başvurularak kayda geçirilmiştir. Böylece Kur'an, sahih ve sağlam senedlerle sahabe nesli başta olmak üzere nesilden nesile yazılı olarak nakledildiği gibi şifahî olarak da aktarılmıştır. Sahabe yoluyla Hz. Peygamber'e kadar ulaşan senedler gerek kıraat kitaplarında gerekse diğer kitaplarda yer almaktadır. Tarihi süreç içerisinde Kur'an eğitimi hiçbir zaman sadece mushaftan öğrenme ile sınırlı kalmamıştır. Yazarın da naklettiği üzere, Ebû Hâtim es-Sicistânî, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö. 204/820) ve Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) Kur'an'ın “mushafî”den alınmaması konusunda uyarıları bulunmaktadır.¹⁰⁵

Şunu da hemen ifade edelim ki Hz. Osman, istinsâh edilen mushafların belirli şehir merkezlerine gönderilmesi emrini verirken her mushafla birlikte bir kârîyi de (Mushafın muhtemel kıraatlerini bilen öğretici) beraberinde göndermiştir. Zeyd b. Sâbit Medinelilere, Abdullah b. es-Sâib (ö. 70/689-690) Mekkelilere, yedi kıraat imâmlarından İbn Âmir'in hocası Mugîre b. Ebî Şihâb (ö. 91/710) Şamlılara, Ubeyde Âmr b. Abdilkays (es-Selmânî) (ö. 72/73/691/692) Basra halkına, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî (ö. 73/692) Kûfe halkına Kur'an okumakla görevlendirmişlerdir. Yazar, adı geçen zevâtın isimlerine ilk dönem kârîleri arasında kitabında yer vermektedir.¹⁰⁶ Bu da göstermektedir ki kıraat, sadece hat ve yazıyla değil, aynı zamanda nakil ve rivâyetle alma esasına dayanmakta idi.¹⁰⁷

Kıraat resm ilişkisi diğer bir ifade ile kıraatler ve harekesiz metin arasındaki ilişki bağlamında yazarımız, Hûd Sûresi 46. âyetteki *إِنَّ عَمَلٌ غَيْرٌ صَالِحٌ وَهُوَ كَالَّذِي يُضَاهِيهِ فَعَلَّ مَآءٌ مَّا سَلَكَ فِيهِ سِيلًا* okuma şeklini örnek vermiştir. Zira bu şekilde okumanın kaynağı yazara göre, harekesiz metindir. Oysa yazarın da belirttiği üzere her iki kıraat şekli de mütevatir sayılan yedi kıraattendir. Diğer taraftan *إِنَّ عَمَلٌ غَيْرٌ صَالِحٌ* şeklinde okuyuşu Hz. Peygamber'in de okuduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Aynı zamanda bu okuyuş tarzı yedi kurrâdan birisi olan Kisâ'î'ye aittir.

¹⁰⁵ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/146.

¹⁰⁶ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/160 vd.

¹⁰⁷ Abdülazîm ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1409/1988), 1/402; Abdülfettâh Abdülğani el-Kâdî, *el-Kırâât fî nazari'l-müsteşrikîn ve'l-mülhidîn* (Mısır: Dâru Mısır li't-Tibâa, ts.), 28 vd.; Şa'bân Muhammed İsmail, *Medhal ilâ ilmi'l-kırâât* (Tanta: Dârü's-Sahâbe, 1430/2009), 122 vd.

Dolayısıyla söz konusu kıraat, başta Hz. Peygamber'den rivâyet edilmiş olmasının yanı sıra Hz. Osman döneminde istinsâh edilen mushaf hattına da uygundur. İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Urve (ö. 94/713), İkrime (ö. 105/723) ve Ya'kûb'un (ö. 205/821) bu şekilde okudukları nakledilmektedir. Dil açısından da ikinci şekli izah eden bilginler son derece makul açıklamalar yapmışlardır.¹⁰⁸

Yazarımızın kıraat-gramer ilişkisi konusundaki yaklaşımlarını değerlendirmeye geçmeden önce şunu hemen belirtelim ki, yukarıda da değindiğimiz gibi, bir kıraatin mütevâtir sayılabilmesi için sahih bir senedi olmasının yanı sıra mushaf hattına muvafakat etmesi ve İbnü'l-Cezerî'nin de ifade ettiği üzere bir vecihle de olsa Arap dili ve gramere uyması gerekmektedir. Yazar, yedi kıraat içerisinde bazı hatalar olduğunu söyleyerek gramercilerin bazı kıraatleri kabul etmediklerini iddia etmiştir. Yazar bu iddiasına Basralı gramercilerin kabul etmedikleri Nisâ Sûresi 1. âyette *والارحام* yerine *الأرحام* (Hamza bu şekilde okumuştur.) ile En'âm 137. âyette *قَتْلُ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَائِهِمْ* yerine *رُيِّنَ- قَتْلُ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَائِهِمْ* (İbn Âmir böyle okumuştur) örnek olarak vermektedir.

Yazarın iddia ettiği şekilde burada bir hatadan öte bir ihticâc olgusu yani bir kıraati diğerine tercih etme söz konusudur ki bazı dilciler ve müfessirler tercihte bulunmuşlardır. Hamza'nın kıraatini Sîbeveyhi, Ferrâ, Ahfeş (ö. 292/904), Zeccâc (ö. 311/923), Nehhâs (ö. 338/950) ve Müberred (ö. 286/900) zâhir bir ismin zamire atfının caiz olmayacağı gerekçesiyle kabîh ve hatâli bir okuma olarak görmüşlerdir. Her ne kadar amacın Arap dili kaideleriyle Kur'an'ı tashih etmek olmadığı, aksine Kur'an kıraatıyla Arap dilini tashih etmek olduğu İbnü'l-Müneyyir tarafından dile getirilse de mütevâtir ya da meşhur olarak nitelenen kıraatleri tenkit etmek yahut aralarında tercihte bulunmak doğru değildir. Zira bu tür kıraatler sıhhat şartlarını taşıyan kıraatlerdir.¹⁰⁹

Diğer taraftan zâhir bir ismin zamire atfının caiz olmayacağı görüşünün dil ekollerinden Basralılara ait olduğunu söyleyen Şihâbüddîn el-Hafâcî (ö. 1069/1659) *ورد بأن العطف على الضمير المجرور بدون إعادة الجار صحيح عند الكوفيين فصيح مشهور في كلام العرب* demektedir. Bu kıraatin Hz. Peygamber'e ulaşan yedi mütevâtir kıraatten birisi olduğunu söyleyen Hafâcî, bu şekilde bir cesaretin kimsenin haddi olmadığını, Hamza'nın düşündüklerinden daha değerli olduğunu ifade etmektedir. Hafâcî, bu konuda İbn Cinnî'nin yaklaşımını ortaya koyduktan sonra şiirden şahit getirerek bazılarının buradaki "vâv"ın yemin için olduğu görüşüne de yer vermektedir. Sonuç olarak bu kıraatte herhangi bir hatâ bulunmamaktadır.¹¹⁰ Şunu da hemen ifade edelim ki En'âm Sûresi 137. âyette *قَتْلُ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَائِهِمْ* Dimaşk mushafında *قَتْلُ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَائِهِمْ* şeklinde yâ harfiyle olup, diğer mushaflarda ise *رُيِّنَ- قَتْلُ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَائِهِمْ* şeklinde vâv harfiyle¹¹¹ olduğunu yazarımız da

¹⁰⁸ Dâni, *Teysîr*, 125; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 10/32.

¹⁰⁹ Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012), 114 vd.

¹¹⁰ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetür-Râzî*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997), 3/194 vd.; Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/447.

¹¹¹ Dâni, *el-Mukni' fi ma'rifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr*, nşr. Otto Pretzl (İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1932), 110.

aktarmaktadır.¹¹² Bu da göstermektedir ki İbn Âmir, Hz. Osman döneminde istinsâh edilen mushaflardan biri olan Dimaşk mushafındaki imlâya uymuştur.

Yazarın kitabında ele almaya çalıştığı kıraatlerin tevhidî meselesine gelince, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, müellife göre, Hz. Osman Mushafına aykırı formların ve rivâyete önem vermeyen şâz kıraatlerin elimine edilmesi Kur'an metnini ve kıraatlerini birleştirme bağlamında standartlaştırma gibi büyük bir projenin küçük bir parçası idi. Kitabında Hz. Osman metninin zaferinden bahseden yazarın¹¹³ bu tarz yaklaşımına katılmak mümkün değildir. Zira, "bırakın metnin zaferini, Kur'an metninin tevhid edilmesine yönelik bir eğilimin hiç kimse tarafından ispatlanamayacağı"¹¹⁴ ortadadır. Nöldeke'nin de kabul ettiği üzere Müslümanlar, daha sonraki dönemlerde farklı kıraatleri hoşgörü ile kabul etmişlerdir. Bunun da en bariz örneği on kıraat dışındaki kıraatlere gerek tefsir kitaplarında gerekse müstakil kitaplarda yer verilmiş olmasını gösterebiliriz. Ayrıca metnin tevhidî hakkında sadece bir kişi nasıl karar verebilir ki Müslümanlar Kur'an'ın yedi harf üzere indiğinde ittifak etmişlerdir.

Hz. Osman'ın Kur'an'ı istinsâh ettirmesi, metnin tevhidî gayesine yönelik yapılmış bir çalışma değildi. Bilakis sıhhat açısından Hz. Peygamber'e isnâdı kesin olan kıraatleri tespit etmek idi ki bu nedenle en azından dört nüsha yazılmıştır. O gün Arap yazısında hareke ve noktanın kullanılmamış olması da kıraatleri kapsamasına yardımcı olmakta idi.¹¹⁵ Hz. Osman zamanında çoğaltılan nüshalarda Kureyş lehçesi esas alınmakla birlikte Müslümanlar arasında yaygın olan daha sonra mütevâtir kıraatler bünyesinde yaşayacak olan vecihler de muhafaza edilmiştir.¹¹⁶

Sonuç

Geschichte des Qorâns, adından da anlaşılacağı üzere Kur'an tarihi üzerine yazılan son derece önemli bir kitap olup Alman şarkiyatçı Theodor Nöldeke tarafından kaleme alınmıştır. İlk defa 1860 yılında Almanca olarak neşredilen eser, sonraki süreçte başta Nöldeke'nin öğrencisi Friedrich Schwally başta olmak üzere Bergsträsser ve Pretzl tarafından yapılan katkılarla 1909-1919-1938 yılları arasında üç cilt halinde ikinci baskısı gerçekleştirilmiştir. Birinci ve ikinci ciltleri Schwally, üçüncü cildi ise Schwally'nin vefatından sonra Bergsträsser tamamlamaya çalışmış onun da vefatıyla üçüncü cildi tamamlama görevini Pretzl üstlenmiştir. Yukarıda vermeye çalıştığımız temel kıraat problemlerini içeren mevzular başta olmak üzere üçüncü ciltte ele alınan konular hakkındaki yaklaşımlar, başta Nöldeke olmak üzere Bergsträsser'e (sayfa 173'e kadar) ait olan yaklaşımlardır. Sayfa 173'ten itibaren kitabın sonuna kadar ise Pretzl'in katkıları bulunmaktadır. Şunu da ayrıca belirtelim ki Nöldeke ile Bergsträsser'in yaklaşımları arasında temel bakış açısı olarak çok fazla bir fark bulunmamaktadır. Ancak, Bergsträsser'in

¹¹² Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/12.

¹¹³ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/102 vd.

¹¹⁴ Goldziher, *Mezâhibu't-tefsîri'l-İslâmî*, trc. Abdülhalîm en-Neccâr (Beyrut, Dârü İkra, 1405/1985), 5.

¹¹⁵ Bk. Goldziher, *Mezâhibu't-tefsîri'l-İslâmî*, 5, 8. (Mütercimim notu).

¹¹⁶ Abdurrahman Çetin, *Kıraatlerin Tefsire Etkisi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 72.

gerek konu olarak gerekse kaynaklar açısından kitaba önemli katkılar sunduğunu ayrıca belirtmemiz gerekmektedir.

Kur'an tarihi açısından önemli bir yer tutan kıraatler konusu tarihi süreç içerisinde farklı devrelerden geçmiştir. Hz. Osman döneminde istinsah edilen mushafra ait farklı varyantlardan tutun da İbn Mücâhid'in yaşadığı döneme kadar ve sonrasında kıraatler konusuyla ilgili pek çok mesele konuşulmaya ve tartışılmaya devam etmiştir. Bu çerçevede kıraatler konusuna önemli bir yer ayıran yazarımız, *Geschichte des Qorân*'da tarihi süreçte ortaya çıkan gelişmeleri ve konuları ele almaya çalışmıştır. Bu çerçevede Kur'an'ın harekesiz metni bağlamında kıraatler ve mushaf imlası konusu üzerinde durulduğu gibi, kıraat gramer ilişkisi ve sahih sened ilkesi üzerinde de durulmuştur. Diğer taraftan "icmâ" ve "âmm" prensibi üzerinde durulduğu gibi kıraatler bağlantılı olarak "ihtiyâr", "şâz" ve "ictihâd" kavramları ele alınmıştır. Ayrıca tarihî süreç içerisinde yaşanan olaylar ve tartışılan konulara da yer verilmiştir.

Geschichte des Qorân'a göre, zaman içerisinde tevarüs eden Kur'an metnindeki ağırlık noktası şifâhî olandan yazılı metne dönüşmüştür. Bu arada Kur'an'ın harekesiz metninden önemli ölçüde kıraatin ortaya çıktığını söyleyen yazara göre, şifâhî yolla Kur'an'ın aktarılmasının yeterli olmaması ve diğer bazı faktörlerden dolayı Hz. Osman döneminde Kur'an istinsah edilmiş ve resmi metin pratikteki yerini almıştır.

Geschichte des Qorân'ın kıraat-gramer ilişkisi hakkındaki yaklaşımına gelince, öncelikle şunu hemen ifade edelim ki yazar, konuyu tarihi süreç açısından adeta özetleyerek ele almıştır. İbn Milksem'in gramere ve mushaf hattına uygunluk olarak iki şart belirlediğini söyleyen yazar, birinci şartın çok da önemli olmadığına vurgu yapmakta ve kıraatlerde bazı dilsel hataların olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca bazı gramercilerin kimi kıraatleri kabul etmediklerini dile getirdikten sonra örnekler vermektedir. Hiç şüphesiz yazarımızın kıraatlerde dilsel hatalar olduğu hakkındaki düşüncesine katılmak mümkün değildir. Verdiği örnekler baktığımızda, bunların sahih kıraatler oldukları görülmektedir.

Yazarımızın sahih sened ilkesindeki yaklaşımına gelince, bu konuda öncelikle tarihi süreci ele almıştır. İsnâd ilkesinin eklenmesiyle klasik mezhebin kıraatlerde bulunması gereken üç şartı tamamladığını söyleyen yazar, bunu, Mekki b. Ebî Tâlib ve İbnü'l-Cezerî'den alıntılarla vermektedir. Yazar, bazı bilginlerin bir kıraatin kabulü için gerekli olan diğer iki şartın sahih sened ilkesinde bulunduğu hakkındaki görüşlerini de nakletmektedir.

Geschichte des Qorân'da Kur'an tarihi içerisinde geniş bir şekilde yer verilen kıraatler konusunu Kur'an metni bağlamında ele alan yazar, temel problemler başlığı altında bir kıraatin kabulü için gerekli olan üç şart yanında sahih sened ilkesiyle kesişen bir faktöre daha işaret etmiştir ki o da "icmâ" veya "âmm" prensibidir. "İhtiyâr" kavramıyla ilgili bilgilere de yer veren yazara göre, "icmâ", küçük azınlık olan kıraatlerin gizlenmesine katkı sağlamak ve ikinci bir defa ortaya çıkmalarına engel olmaktadır.

Temel kıraat problemleri başlığı altında kıraatlerin tevhidi meselesine de yer veren yazar, gerek Hz. Osman dönemindeki istinsah faaliyetinin gerekse sonraki dönemlerde yapılan çalışmaların amacının üzerinde ittifak edilen bir metnin ortaya konması olduğu şeklinde bir yaklaşım sergilemektedir. Müellife göre, Hz. Osman mushafına aykırı formların

ve rivâyete önem vermeyen şâz kıraatlerin tasfiye edilmesi Kur'an metnini ve kıraatlerini birleştirme bağlamında standartlaştırma gibi büyük bir projenin küçük bir parçası idi. En etkili faktör ise "âmme" (çoğunluk) ilkesi olmuştur.

Sonuç olarak, kıraatlerle ilgili temel bazı problemlerin ele alındığı *Geschichte des Qorâns'a* göre, harekesiz metinden pek çok kıraat ortaya çıktığı gibi kıraatlerde Arapça açısından da bazı sorunlar olduğu iddia edilmiştir. Yazarın bu görüşlerine katılmak elbette mümkün değildir. Zirâ kıraatler harekesiz metinden ortaya çıkmadığı gibi metin, farklı kıraatleri içerisine alacak şekilde yazılmıştır. Diğer taraftan Kur'an şifahen nazil olmuş akabinde yazıya geçirilmiştir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, Arapça olarak indirilen Kur'an'da yine Arapça açısından sorunlar bulunduğunu iddia etmek doğru değildir. Kurra ve nahivciler arasındaki ihtilaf ise ihticac olgusuna yani bir kıraati diğerine tercih meselesine dayanmaktadır.

Yazar, kıraatlerin tevhid edilmeye çalışıldığını ifade ederek "icmâ" ve "âmme" prensibi ve diğer bazı etkenler nedeniyle küçük azınlık olan kıraatlerin gizlendiğini bir daha ortaya çıkmamalarının sağlandığını iddia etmiştir ki onunbu görüşüne katılmak mümkün değildir. Çünkü günümüze ulaşan ve kaynaklarda zikredilen meşhur kıraatler yanında şâz hatta uydurma kıraatlerin bile kaynaklarda yer aldığını görmemiz mümkündür. Ancak şunu da hemen ifade edelim ki, kaotik bir durumun olmaması için de tarihte yaşandığı gibi bir standartlaşmanın olması da kaçınılmaz görünmektedir. Yapılan da kanaatimizce de budur. Şunu da hemen ifade edelim ki yazarın kitabında dile getirdiği bazı iddialar tarihi süreç içerisinde tartışılıp konuşulmuş ve yukarıda bir nebze zikretmeye çalıştığımız üzere makul cevaplar verilmiştir.

Kaynakça

- Abay, Muhammed. *Osmanlı Döneminde Mushaf İmlası Tartışmaları*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016.
- Abdülfettâh Abdülğanî el-Kâdî. *el-Kırâât fî nazari'l-müsteşrikîn ve'l-mülhidîn*. Mısır: Dâru Mısır li't-Tıbâa, ts.
- Abdülkâfi, Ebû'l-Kâsım Ömer b. Muhammed, *Adedu süveri'l-Kur'ân ve âyâtîhi ve kelimâtîhi ve hurûfîhi ve talhîsi Mekkîhi ve Medenîhi*. thk. Hâlid Hasan Ebû'l-Cûd. Kahire: Mektebetü'l-İmâm el-Buhârî, 1430/2010.
- Ahfeş, Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşi' el-Belhî. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Hüdâ Mahmûd Kurae. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1411/1990.
- Akîkî, Necîb. *el-Müsteşrikûn*. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 4. Basım, ts.
- Baş, Erdoğan. *Ahfeş Ve Kiraatler*. İstanbul: Rağbet, 2012.
- Becker, Carl Heinrich. "Theodor Nöldeke". *Der Islam* 20 (1932), 43-48.
- Bennâ, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâtî. *İthâfû fuzalâi'l-beşer fi (bi)'l-kırâati'l-erbaate aşer*. İstanbul: Matbaatü'l-Âmire, 1285/1868.
- Beyzâvî, el-Kâdî Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- Bergsträsser, Gotthelf. *Plan eines Apparatus Criticus zum Koran*. Münih: der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1930.
- Birişik, Abdülhamit. "Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/383-388. 44 Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Birişik, Abdülhamit. "Kiraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/426-433. 44 Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Birişik, Abdülhamit. "Otto Pretzl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/342. 44 Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur*. 2 Cilt. Weimar/Berlin: Emil Felber, 1898/1902.
- Ca'fer, Abdüğafûr Muhammed Mustafa. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fî sevbihi'l-cedîd*. Kahire: Dâru's-Selâm, 1428/2007.
- Çetin, Abdurrahman. *Kiraatlerin Tefsire Etkisi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *el-Muknî' fî ma'rifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr*. nşr. Otto Pretzl. İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1932.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *et-Teyisîr fî'l-kırâati's-seb'*. nşr. Otto Pretzl. İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1930.
- Demirci, Muhsin. *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Ebû'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm. *el-Mürşidü'l-vecîz*. nşr. Tayyar Altıkulaç. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 1406/1986.
- Ebû Şuhbe, Muhammed b. Muhammed. *el-Medhal lidirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412/1992.
- Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî. *Fezâilu'l-Kur'ân*. thk. Mervân el-Atiyye-Muhsin Harabe-Vefâ Takıyeddîn. Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1420/1999.
- Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî. *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*. Kahire: 1294/1876.
- Ferrâ, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Meâni'l-Kur'ân*. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 3. Basım, 1403/1983.
- Goldziher, Ignaz. *Mezâhibu't-tefsîri'l-İslâmî*. trc. Abdülhalîm en-Neccâr. Beyrut: Dâru İkra, 3. Basım, 1405/1985.

- Görgün, Hilal. "Nöldeke, Theodor". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/217. 44 Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. nşr. David Samuel Margoliouth. 7 Cilt. Leiden-Londra: Brill-Luzac, 1907-1927.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fî'l-kırâati'l-aşr*. thk. Muhammed Ahmed Duhman. 2 Cilt. Dımaşk: Matbaatü't-Tevfik, 1345/1926.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzî'l-kırâât ve'l-îzâh anhâ*. nşr. Ali en-Necdî Nâsîf-Abdülhalîm en-Neccâr-Abdülfettâh İsmail Şelebî. 2 Cilt. İstanbul: Dâru Sezgin, 2. Basım, 1406/1986.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekr Abdullâh b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Kitâbu'l-mesâhif*. nşr. Arthur Jeffery. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1355/1936.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târîh*. nşr. Carl Johan Tornberg. 12 Cilt. Brill: Leiden, 1851-1876,
- İbn Miskevî, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb. *Tecâribü'l-ümem ve teâkibü'l-himem*. nşr. Henry Frederick Amedroz. 7 Cilt. Oxford: Basil Blackwell, 1920-1921.
- İbn Mihrân, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn en-Nisâbü'rî. *el-Mebsût fî'l-kırâati'l-aşr*. thk. Subey' Hamza Hasâkîmî. Dımaşk: Mecmaü'l-Lugati'l-Arabiyye, 1401/1980.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî. *Kitâbu's-seb'a fî'l-kırâât*. thk. Şevkî Dayf. Mısır: Dârü'l-Maârif, ts.
- İbn Necâh, Ebû Dâvûd Süleymân el-Kurtubî el-Ümevî. *Muhtasarü't-tebyîn li hicâi't-tenzîl*. thk. Ahmed b. Ahmed b. Muammer Şersâl. Medine: Mecmau'l-Melik Fehd li-Tıbbâati'l-Mushafi's-Şerif, 2000/1421.
- İbnü'l-Arâbî, Kâdî Ebû Bekir, *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988.
- İbnü'l-Müneyyir, Ebü'l-Abbâs Nâsirüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mansûr el-Cüzâmî el-Cerevî el-İskenderî. *el-İntisâf fî mâ tadammanehü'l-Keşşâf mine'l-î'tizâl*. Beyrut: Darü'l-Ma'rife, ts.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fihristü'l-ulûm*. thk. Gustav Flügel. Leipzig: Vogel, 1871-1872.
- İsmâîl, Şa'bân Muhammed. *Medhal ilâ ilmi'l-kırâât*. Tanta: Dârü's-Sahâbe, 1430/2009.
- Kallek, Cengiz. "Gotthelf Bergsträßer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/497-498. 44 Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. 10 Cilt. *Letâifü'l-işârât li funûni'l-kırâât*. Medine: Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1434/2013,
- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*. 2 Cilt. Beyrüt: Dârü'l-Fikr, 1990.
- Keskioglu, Osman. *Nüzûlünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Keskioglu, Osman. "Kur'ân'da Gramer Hatâsı Yoktur". *Oryantalizm'in Soruları*. Ahmet Parlakışık. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. 21 Cilt. Beyrüt: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ. *Ehsenü't-tekâsim fî ma'rifeti ekâlim*. nşr. De Goeje. Leiden: Brill, 1906,
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'ın Metin Yapısı*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsim'indeki Bilgiler Işığında Kur'an Kiraatlarına İlişkin Tespitler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2006), 183-196.

- Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş el-Kaysî. *el-İbâne an meâni'l-kırâât*. thk. Abdülfettâh İsmâil Şelebi. Mısır: Dâr Nahdatu Mısır, 1379/1960.
- Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş el-Kaysî. *el-Keşf an vücûhi'l-kırââti's-seb' ve ilelihâ ve hücecihâ*. nşr. Muhyiddîn Ramazan. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984.
- Müneccid, Selâhaddin. *Dirâsât fî târihi hattî'l-Arabî münzû bidâyetihî ilâ nihâyeti'l-asri'l-Emevî*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Cedîd, 2. Basım, 1979.
- Nisâbü'rî, Nizâmeddin. *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân*. thk. Zekeriya Umeyrât. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1996.
- Nöldeke, Theodor. *Geschichte des Qorâns*. Hamburg: Dieterichsche Buchhandlung, 1860.
- Nöldeke, Theodor vd. *Geschichte des Qorâns*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 3 Cilt. 1909-1919-1938.
- Pretzl, Otto. Die Fortführung des Apparatus Criticus Zum Koran. Münih: der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1934.
- Sefâkusî, Ali b. Sâlim b. Muhammed en-Nûrî. *Gaysü'n-nef fi'l-kıraati's-seb'*. Kahire: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1346.
- Sâlih, Subhî. *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrût: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2005.
- Sezgin, Fuat. *Bibliographie der Deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde*. 21 Cilt. Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, 1990-1995.
- Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf. *El-Cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ali Muhammed Muavvaz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Abdülfettâh Ebû Sünne. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418/1997.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. 2 Cilt. Bulak: 1318/1900.
- Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tefsîrü'l-Celâleyn*. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1342.
- Şâhîn, Abdüssabûr. *Târîhu'l-Kur'ân*. Ma'hedü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1414/1994.
- Şûşâvî, Ebû Alî el-Hüseyn b. Alî b. Talha er-Racrâcî. *el-Fevâidü'l-cemile alâ âyâtî'l-celîle*. thk. İdris Azûzî. Mağrib: Vizâretü'l-Evkâf, 1409/1989.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmûlî. *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*. 31 Cilt. Kahire: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1321/1903.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmûlî. *İhtilâfü'l-fukahâ*. nşr. Friedrich Kern. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Ünal, Mehmet. "Bir Kırâat Terimi Olarak "Hüccet" in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 17/1 (2004), 69-83.
- Vollers, Karl. *Volkssprache und Schriftsprache im Alten Arabien*. Strassburg: Trübner, 1906.
- Yıldırım, Müslüm. *Theodor Nöldeke'nin Kur'ân'a Yaklaşımı "Geschichte des Qorâns" Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Yıldırım, Müslüm. "Geschichte des Qorâns'ın (Kur'ân Tarihi) Kaynakları -İslâmî Kaynaklar-". *Diyanet İlmî Dergi* 56/2 (2019), 275-280.
- Yıldırım, Müslüm. "Geschichte des Qorâns'ın (Kur'ân Tarihi) Kaynakları -Batılı Kaynaklar-". *Usûl İslam Araştırmaları* 31 (2019), 119-174.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr ala't-tabakâti ve'l-a'sâr*. thk. Tayyar Altıkulaç. 4 Cilt. İstanbul: İSAM, 1995.

- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vüçûhi't-te'vîl*. thk. Muhammed Muavvad-Adil Ahmed Abdülmevcûd. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1418/1998.
- Zerkânî, Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1409/1988.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.